

A BATSÁNYI JÁNOS TÁRSASÁG A PÉCSI BÖLCSÉSZKARON...

és a Társaság utóélete: Fejtő Ferenc, Kováts József és Kardos Tibor (Három újabb íróportré)

1. Találkozás Taorminában

1979 májusában négy idős, hetvenes férfi néhány tartalmas napot töltött Taorminában. A Földnek különböző helyeiről érkeztek: Amerikából, Németországból, Párizsból és Budapestről. A szicíliai hotel alkalmazottai bizonyára csodálkozva tapasztalták, hogy a vendégek egymás között egy különös, a portás és a szobalány számára ismeretlen nyelven beszélnek. Magyarul. Am azon kívül, hogy, bár szétszóródtak a világban, mind a négyen magyarok voltak, más is összekötötte őket. Ötven évvel azelőtt egy vidéki magyar egyetem, a pécsi bölcsészkar hallgatói voltak, s ott az egyetemi éveket messze túlélő barátságot kötöttek, amiben szerepet játszott, hogy néhány társukkal együtt megalakították a felvilágosodás korának forradalmi költőjéről elnevezett Batsányi János Társaságot. Ennek emlékére jöttek össze Taorminában. „A találkozót én kezdeményeztem – emlékezett vissza Kolozsvári Grandpierre Emil –, és én szerveztem meg, a föladatra legkevésbé alkalmas személy. Mert igaz, hogy diákkoromban többet utaztam, mint ők hárman együttvéve, de aztán megváltoztak a körülmények. Mialatt én a személyi kultusz hűtőjében kucorogtam, ők bejárták a fél világot. Én elvesztettem a gyakorlatomat, ők bő gyakorlati ismereteket szereztek.”¹ De azért Taorminában minden jól alakult. Remekül érezték magukat. Sok beszélőnivalójuk volt egymással. Ismerkedjünk hát meg velük!

„A Társaságba engem az egyik alapító, Kardos Tibor (később a reneszánsz kor nagy szakértője) léptetett be – írta emlékirataiban Fejtő Ferenc –, a Társaság nem egy tagjával, így Grandpierre Emillel, Bajcsa Andrással, Blazsik Károllyal életre szóló barátságot kötöttem.”² Közülük ketten, Fejtő és Grandpierre meg is írták emlékeiket a Batsányi Társaságról, s nekünk most módunkban áll ezt a két szöveget párhuzamosan olvasni. Grandpierre így emlékezett Fejtőre. „Humor dolgában egyikünkkel sem bánt mostohán a sors, Fischel Ferivel sem, aki a *Szép Szóban* közölt tanulmányait, cikkeit magyarosított nevével jegyezte: Fejtő Ferenc. Feri már Pécsen feltűnt éles eszével, kiterjedt műveltségével, szorgalmával. Azt, hogy valójában vallásos alkat – titkolta. Pályafutása kezdetét egyfelől a hitszomj, másfelől a gyermeki jóhiszeműség határozta meg.”³ Az emlékképet későbbi tapasztalatok gazdagítják. „Amióta megírta nagy művét, *A népi demokráciák történetét*, mellesleg ezzel lett *docteur és sciences politiques*, úgy tartják számon, mint a kérdés nemzetközileg elismert szaktekintélyét. Hol Rómába, hol Hongkongba, hol máshova hívják kongresszusokra. Ezeket az alkalmakat Feri mindenkor fölhasználja arra, hogy szóvá tegye a hárommillió kisebbségi sorban élő magyar ügyét. Egyike a keveseknek, akik szívükön viselik ezt az oly

¹ Kolozsvári Grandpierre Emil: Pécs után ötven évvel. In: K. G. E.: *Eretnek esszék*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1984. 452–472., 460.

² Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig. Emlékeim*. Bp., Magvető Kiadó, 1990. 81.

³ Kolozsvári Grandpierre 1984. 454.

Pécsi barátai társaságában. (Balról jobbra: Patkós György, Blázsik Károly, Kardos Tibor, K. Grandpierre Emil és Kováts József.)

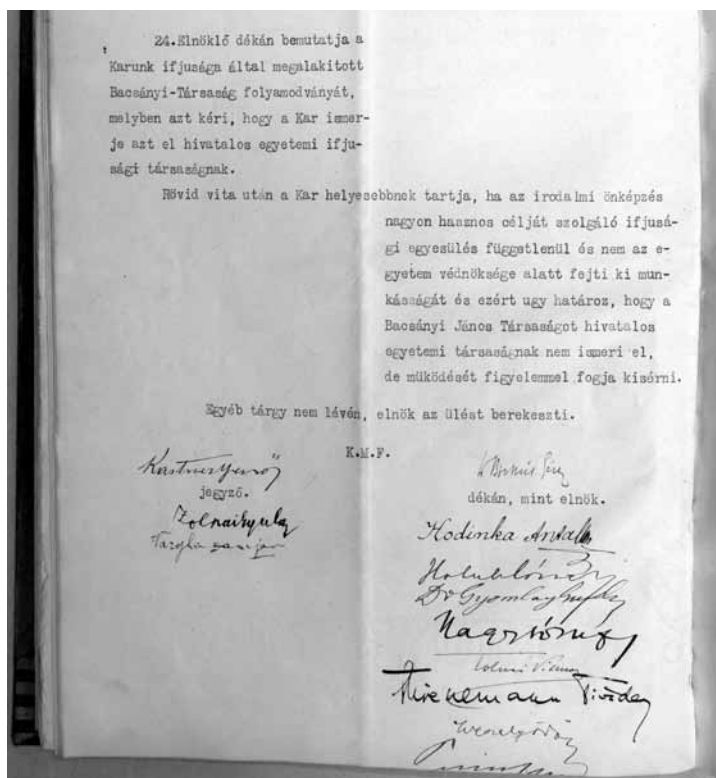
A Batsányi Társaság tagjai. Balról jobbra: Patkós György, Blázsik Károly, Kardos Tibor, Kolozsvári Grandpierre Emil és Kováts József (Csorba Győző Hagyaték)

fájdalmas kérdést.”⁴ Fejtő pedig ezt írja Emiciről, ahogyan Grandpierre-t egymás között nevezték. „Közülünk Emici az, aki Magyarországon maradván a legjelentékenyebb írói munkásságra tekint vissza. [...] A sors kegyetlen iróniája, hogy a legfranciásabb magyar író, aki származását és szemléletét tekintve is francia, [...] mindeddig ismeretlen a francia olvasóközönség előtt.” A portréhoz ezúttal is fontos kiegészítés társul. „Grandpierre tisztában volt vele, hogy nem ítélem el őt alkalmazkodási képességéért. Az íróknak ahhoz az igen ritka fajtájához tartozik, akiket a realitás, a valóság akkor is elszórakoztat, ha az közönséges vagy komor. Olyan ő, mint egy természettudós, akit az oroszán és a patkány egyformán érdekel, különösen, ha nőstény.”⁵

Vessünk egy futó pillantást „a négyek bandájának” (Fejtő nevezte így baráti közösségüket) másik két tagjára, szintén az emlékező társak pillantásával. Blázsik Károly neves tudósspecialista lett, aki 1938 óta élt az Egyesült Államokban, ahová azért költözött, hogy zsidó feleségét megmentse a várható üldözésektől. „A megjelenése, a modora és a humora adta előnyeit igazi amerikai módra használta föl – írja Grandpierre. Mikor magánrendelőt nyitott, első dolga volt megérdeklődni, mennyit kérnek vizitenként a környékbeli orvosok. Ő a dupláját kérte. Ezzel alapozta meg karrierjét és vagyonát. Egy naiv és becsületes amerikai szerint a drágább orvos bizonyára jobb orvos. Különben miért számítana

⁴ Uo. 456–457.

⁵ Fejtő 1990. 464–465.

A társaság működésének jóváhagyása (nem hivatalos egyetemi társaságként) a Kar részéről. (PTE Egyetemi Levéltár)

föl többet.”⁶ „Blazsik volt társaságunkban az *arbiter elegantiarum* – ezt már Fejtő teszi hozzá az arcképhez. Ő volt a leginkább dzsentroid jelenség a Bacsányi Társaság tagjai közül, de kigúnyolta a saját társadalmi osztályát, füttyült rá. Látszólag semmit sem vett komolyan, de mindannyiunk között benne lakozott a legtöbb szeretet.”⁷

Bajcsa András irodalmi vénája kivált Montaigne-fordításában mutatkozott meg. Az általa válogatott és fordított *Esszék* című kötet 1957-ben jelent meg.⁸ Csordás Gábor Bajcsa András átültetésének felhasználásával készítette el és adta ki 2001–2003-ban három kötetben az *Esszék* új magyar fordítását.⁹ Bajcsa Andrásnak tehát úttörő szerepe van Montaigne hazai recepciójában. A *Sorsunk* munkatársa lett, címlapját is ő tervezte. Várkonyi Nándor Bajcsa sokoldalúságát hangsúlyozza, s megemlíti, hogy Verhaeren-fordításait is kötetbe gyűjtötte.¹⁰ Hasonló módon idézi fel alakját Fejtő: „ez a magas, szőke, kék szemű fiú germán megjelenésű volt [...], könnyen lelkesedett, s ez a tulajdonsága engem a német ro-

⁶ Kolozsvári Grandpierre 1984. 454.

⁷ Fejtő 1990. 82–83.

⁸ Montaigne: *Esszék*. Válogatta és fordította Bajcsa András. Bevezette Gyergyai Albert. Bp., Bibliotheca, 1957.

⁹ Michel Eyquem de Montaigne: *Esszék*. Fordította Bajcsa András fordításának felhasználásával Csordás Gábor. I–III. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2001–2003.

¹⁰ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1976. 231.

mantika fiataljainak lendületére emlékeztetett. Sokoldalú tehetség volt: művelt irodalmár, jó fordító”.¹¹ Erzékeny és képzett muzsikus volt, tenor szólamot énekelt a pécsi székesegyház kórusában. 1944-ben feleségül vette Weöres Sándor unokahúgát, Blaskovich Hannát. Muzeológus lett, majd 1956 után képzőművészeti tehetségét kamatoztatva egy elzászi építészeti cégnél helyezkedett el.¹²

„A négyek bandájának” történetéhez tartozik még, hogy a következő évben Dalmácia egyik festői szigetén, Hvaron találkozottak. Sok mondanivalójuk volt egymás számára. 1984-ben viszont elmaradt találkozásuk Grandpierre feleségének halála miatt, a következő esztendőben pedig Blazsik Károly, Fejtőkékhez utazva a Gare du Nord pályaudvaron összeesett és meghalt. „Így aztán csupán hárman maradtunk. Vajon meddig?” Ezzel a kérdéssel zárja emlékidézését Fejtő.

2. Péctől Budapestig, majd Párizsig. (Fejtő Ferenc)

És most térjünk vissza az 1920-as évek pécsi bölcsészkarára. Fejtőt¹³ nem vonzotta Pécs „provinciális légköre”, de a bölcsészkaron s a Batsányi Társaságban inspiráló szellemi miliőre talált. Két professor különösen nagy hatással volt eszméltetésére. „Thienemann Tivadar, német származású germanista, igen választékosan beszélt németül – emlékszik vissza Fejtő. Rokonszenvezett Nietzsche filozófiájával, amelyet, keresztényi érzelmességem és szocialista árnyaltságú eszményeim ellenére, magam is kedveltem, szeretete továbbá Hölderlin, Kleist, Hofmannsthal, Rilke és főként Stefan George költészetét. [...] Thienemann ébresztette föl bennem a kíváncsiságot az iránt a tantárgy iránt, amelynek ő volt a magyarországi úttörője. Az *irodalomtudományra* gondolok: ez a tudományág szintézisbe igyekezett foglalni mindazokat a stilisztikai, történelmi, lélektani és szociológiai kérdéseket, amelyek az irodalmi műalkotások tanulmányozása során felvetődhetnek.” Ez a minősítés ma is érvényes. „Egy másik oktatóm – folytatja Fejtő –, akinek előadásait nagy

¹¹ Fejtő 1990. 82.

¹² Bajcsa András (eredeti neve Holler Andor) 1911-ben Bajcsa községben született. Székesfehérváron érettségizett, majd a pécsi egyetem francia szakos hallgatója lett. Tanára, Birkás Géza ösztönzésére kezdett francia művek fordításával foglalkozni. Előbb a Batsányi János Társaság, majd a Janus Pannonius Társaság tagja. 1956-ban külföldre távozott. 1985-ben halt meg Párizsban. Az *Esszék I.* kötetének előszavában Csordás Gábor emlékezett meg elődjéről. Montaigne 2001. 5–13.

¹³ Fejtő Ferenc 1909. augusztus 31-én született Nagykanizsán, több nemzetiségű polgárcsaládban. Apai ágon zsidó származású és vallású, de magyar tudatú és nyelvű család gyermeke. Nagypapja Fischel Fülöp tipográfus, a *Pester Lloyd* munkatársa, aki Nagykanizsán lesz nyomdász, majd nyomdatulajdonos. Magyar hazafiként megalapítja a *Zala* című, a magyarság ügyét képviselő lapot. Apja lapkiadó, könyv- és papírkereskedő cég tulajdonosa. Fejtő a nagykanizsai piarista gimnáziumban tanul (itt fedezi fel Ady költészetét), majd 1927-től 1932-ig egyetemi tanulmányokat folytat előbb Pécsen (1929-ig), majd Budapesten. Pécsen katolizált. Eszmei útja Szabó Dezsőtől az illegális kommunista mozgalomhoz vezet. Munkatársa a *Szabadság* és a *Valóság* című lapoknak. 1932-ben mozgalmi munkáért egy esztendei börtönbüntetésre ítélik. 1933-ban feleségül veszi Hilmayer Rózsit. Barátjával, József Attilával együtt szakít a kommunista párttal, és a szociáldemokratákhoz csatlakozik. A *Szép Szó* egyik alapítója, 1935–1938-ban szerkesztője. (A lap főmunkatársa haláláig József Attila.) 1938-ban Franciaországba távozik, itt él haláláig. 1947-től a párizsi magyar sajtóiroda vezetője 1949-ig, a Rajk-ügyig, 1947-től 1974-ig az AFP (Agence France Presse) munkatársa, a kommunista világ ügyeinek kritikus kommentátora. 1955-ben megkapja a francia állampolgárságot. 1973-ban munkái alapján elnyeri a francia állami doktorátust. 1977-től 1982-ig előadó a Politikai Tudományok Főiskoláján. 2006-ban a Francia Becsületrend tisztje lett. 2008. június 2-án halt meg Párizsban. A Saint-Sulpice templomban tisztelői jelenlétében katolikus pap búcsúztatta. Budapesten a Fiumei úti Nemzeti Sírkertben barátja, József Attila sírja közelében helyezték örök nyugalomra. Hajszáit Nagykanizsán Rózsai sírja mellé tették.

élvezettel és sok haszonnal hallgattam, Nagy József filozófiatanár volt. Nem volt olyan nagy formátumú egyéniség, mint Thienemann, de kítűnő eszmetörténész volt, s ugyanolyan beleérző képességgel beszélt Platónról és Szent Ágostonról, Baconról és Descartes-ról, mint Kantról, Hegelről, Schopenhauerről, sőt Husserlről. Belülről rekonstruálta rendszerüket ugyanazzal a módszerrel, amellyel később Groethuysen értekezéseiben találkoztam. Eklektikus szellem volt Nagy József, kiállt az összes filozófus mellett, mert szerinte mindegyikük hozzájárult az egyetemes tudat kialakításához.”¹⁴

A Batsányi Társaságról az irodalomtörténet keveset tud. Jellemző, hogy az Új Magyar Irodalmi Lexikon „Batsányi Társaság” címszóval csupán az 1945-től 1949-ig működő pécsi irodalmi egyesületről közöl rövid szócikket.¹⁵ Ez a második, működését tekintve jól dokumentálható Batsányi Társaság vonja el a figyelmet a pécsi bölcsészek kevesebb nyomot hagyó korábbi próbálkozásáról. E téren a visszaemlékezések mellett arra a kevésre szorítunk, ami Kenyeres Zoltán Weöres-könyvéből,¹⁶ Kicsi Antal Kováts Józsefről készített monográfiájából,¹⁷ illetve Talpassy Tibor tanulmányából tudható.¹⁸ Talpassy maga is tagja volt a pécsi csoportnak, ily módon dolgozata személyes tapasztalatokon alapul. Ez a körülmény erősíti szavainak hitelességét, s állításai szervesen kapcsolódnak azokhoz az információkhoz, amelyeket Grandpierre közöl a *Tegnap* egyik fejezetében. Ezek a fiatal emberek – kevesen voltak, két kezünkön megszámálhatjuk őket – nem tűztek ki konkrét célt maguk elé, azt gondolták, a közös munka majd kiforrja magát. Csinálni akartak valamit, amivel felhívhatják magukra a figyelmet. „Egyénefeletti, közösségi célok megsejtéséig elértünk ugyan, de nem jutott eszünkbe, véletlenül sem, a célokat elméleti és gyakorlati vonatkozásaikban tisztázni s eredményeink alapján egy épkezláb programot szerkeszteni” – emlékszik vissza a *Tegnap* írója. Nemes hevületük a Társaságban vált gyakorlattá. „Üléseink – ismét Grandpierre-t idézzük – nagyon kellemes légkörben bonyolódtak le. [...] A dicséretök önmagukban is jól estek, így is elkábítottak, de mámorunkat még az a körülmény is fokozta, hogy hamarosan, bár kicsiny számú, de lelkes közönségünk akadt, – nem hiányoztak sorainkból azok a kollégák sem, akiket ilyen vagy amolyan személyi okból kizártunk. Ők is éppúgy tapsoltak, mint a többiek.”¹⁹ „A »Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!« tanítása szellemében társalogtunk, írtunk és olvastunk” – mondta Fejtő.²⁰ Az egyik legfontosabb rendezvényük az volt, amikor meghívásukra eljött hozzájuk Pécsre Szabó Dezső, és nagy hatású előadást tartott.²¹ Mindez, persze, kevés, ám a Taormináig, sőt azon túl is elevenen maradó, összetartó baráti közösség mégiscsak feljegyzésre érdemes irodalomtörténeti tényné avatja ezt a Batsányi Társaságot. Erre még majd visszatérünk.

Fejtő életének egyik legnagyobb krízisére Pécssett került sor: egy szerelmi élmény következtében válságba került a hite, pontosabban az egyházba vetett bizalma. Nézzük a történetet! A toleráns szellemű kanizsai piarista gimnáziumban olyan lelki indíttatásban részesült, amely aztán Pécssett megérlelte benne a keresztség felvételének szándékát. Az utolsó inspirációt lelki atyjától, Vargha Damjántól kapta, aki az egyetem tanára volt, művelt ciszterci páter, olvasott héberül, becsben tartotta a zsidó vallást, és a katolikus teológia alapjaira oktatta védencét. A szertartásra egy ünnepi mise keretében került sor. Fejtő na-

¹⁴ Fejtő 1990. 88.

¹⁵ „Batsányi kör” címszóval pedig az 1965-ben Kassán megalakult, elsősorban az irodalom népszerűsítésére vállalkozó csoport kap rövid méltatást.

¹⁶ Kenyeres Zoltán: *Tündérsíp. Weöres Sándorról*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 50–63.

¹⁷ Kicsi Antal: *Kováts József. Monográfia*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969.

¹⁸ Talpassy Tibor: A fiókban maradt regény. *Irodalomtörténet*, 1977/1. 110–123. In: T. T.: *A holtak viszszejármak*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1971. *Az el nem készült regény* című fejezet: 264–275.

¹⁹ Kolozsvári Grandpierre Emil: *Tegnap*. Bp., Révai, 1942. 247–248.

²⁰ Földes Anita: *Átélttem az évszázadot. Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*. Bp., Scolar, 2013. 302.

²¹ Uo. 311. Grandpierre erről másként vélekedik.

Fejtő Ferenc ifjúkori arcképe (csoportkép részlete)

gyon komolyan vette kereszténységét, de talán nem szivárgott még elég mélyre benne a hit, annak szellemisége, ily módon lelki békéjét képes volt feldúlni egy érzelmi kapcsolat. Anna ugyanis munkáslány volt. De nem is ez a szép (Emici által irigykedve nézegetett) becsületes lány volt a bonyodalmak oka, hanem e kapcsolat körülményei. De hallgassuk magát Fejtőt! „Anna szülei a négy gyermekkel egyetlen nyomorúságos szobában voltak összezsúfolva Komlón. A bányászok barakkokban laktak, amelyeket eredetileg az egykor Magyarországhoz tartozó területekről menekült emberek számára tákoltak össze.” (Várkonyi Nándor ebben az időben keserűen emlékezett meg a hatszázezer vagonlakóról, akiket Trianon után üldöztek el szülőföldjükről.) „Lepusztult környezetben laktak Annáék. Fogolytáborhoz hasonlított a település, nem lakóházak csoportjához. Az volt a benyomása az embernek, hogy a társadalom számkivetettjei élnek ott. Egyszóval tűrhetetlennek találtam, amit láttam.”²² A dúlt lelkű, szerelmes fiatalember kínzó tapasztalataival lelki atyjához fordult tanácsért, segítségért. Vargha Damján, aki egyébként sokat tett az elesettekért,

---

²² Fejtő 1990. 79.

elősegítette a szegény sorsú fiatalok továbbtanulását, diplomához jutását, megértéssel fogadta Fejtő panaszát, aki azonban úgy érezte, kérdéseire nem kapott megnyugtató választ. Önkritikusan jegyezte meg, hogy türelmetlen volt. A dologhoz tartozik, hogy amikor nem sokkal halála előtt Földes Anita megkérdezte Fejtőtől, hogy a csalódás ellenére megtalálta-e a katolicizmusban, amit keresett, ezt válaszolta: „A jézusi szellemben igen.”²³

Talán különösnek tűnik, hogy a fiatal, útkereső Fejtőnek a kommunista mozgalomból való kiábrándulását szintén hitbéli válságként (is) értelmezem. Végül ez vezette el Fejtőt a szociáldemokrata mozgalomhoz, amely mellett azután haláláig kitartott. Mindez összefügg az 1918–19-es forradalmak korábbi tapasztalatával. Fejtő Károlyi Mihályt jó szándékú idealistának tartja (a párizsi magyar sajtóirodán kerültek munkatársi viszonyba, de később is kapcsolatban maradtak), akinek politikáját teljes mértékben időszerűtlenné tette a szláv és román agresszív nacionalizmus, amely politikai kompromisszum helyett Magyarország tönkretételét célozta, az Antant pedig, amelyben Károlyi bízott, mint kiderült, alaptalanul, cserbenhagyta őt. A Károlyi után puccsal hatalomra került Kun Bélát és pártját pedig Fejtő, visszatekintve, idegen érdekek kiszolgálójának ítéli, jóllehet a Felvidékről a cseh megszálló katonaságot kiverő Stromfeld Aurél és a hozzá hasonló magyar érzésű októbristák nem hozhatók Kunékkal közös nevezőre. Különös, hogy Fejtő ezek után még hinni tudott a kommunista mozgalomban. Egy ideig. A végső tanulságokat majd fő művében, *A népi demokráciák története* című munkájában fogja kifejteni.²⁴ Kosáry Domokos így fogalmaz a magyar kiadáshoz írt utószavában a könyv jelentőségét kiemelve. „Hangsúlyozza, hogy [a népi demokráciáknak] a háború utáni tragikus sorsukért az expanzív szovjet külpolitika és a nyugati hatalmak könnyelműsége felelős. Előadja, hogy miként használt ki Sztálin egy olyan helyzetet, amely már Hitlernek is segítségére volt abban, hogy hatalmába kerítse ezeket az országokat. Ezt a helyzetet az első világháborút követő békeszerződések idézték elő, amelyek a szörnyű hibák halmaza következtében szembeállították ezeket a népeket, amelyek így képtelenek voltak összefogni.”²⁵ Nem feladatom jelen tanulmányom keretei között Fejtő sokoldalú életművének bemutatása, még vázlatos formában sem keríthetek erre sort, így a külföldre távozása, 1938 után írt munkáit csak jelzésszerűen hozom szóba, amennyiben kapcsolódnak korábbi eszmélkedéséhez. Ezért ezzel a könyvvel kapcsolatosan be kell értnünk az alapeszmére történő utalással: a Szovjetunió a felszabadító álcájában megszállóvá vált, hódító politikája jegyében a befolyási övezetet hatalmi zónává alakította, s megfosztotta a kelet-európai államokat szuverenitásuktól. Ennek felismertetését szolgálta az író szerint a magyar 1956 „vérbe fojtott, de mégis termékeny” forradalma.²⁶

És most térjünk vissza a harmincas évekre! A történész Fejtő ekkor irodalmi kérdésekben is kifejtette nézeteit. Ezeknek az írásoknak a műfaja esszé. Érdeklődésének közép-pontjában József Attila munkássága áll, akit nem elszigetelten szemlél, a róla alkotott képet kortársainak tablójába illeszti. Ezt a tablót készíti el a *Korunk* című antológiához írt bevezetésben,²⁷ valamint *A háború utáni magyar irodalom* című esszéjében.²⁸ Előbbiben a *Nyugat* második nemzedékének jellemzését adja (pátosz nélküliség, józanság, „mérnök-

²³ Földes 2013. 299.

²⁴ Az először 1953-ban Párizsban megjelent munka új kiadása 1969-ban látott napvilágot ugyanott. Az 1972-ben publikált francia kiadás alapján készült magyar fordítás: Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története* I–II. Fordította Endreffy Zoltán. Bp., Magvető Kiadó – Párizs, Magyar Füzetek. 1991.

²⁵ Kosáry Domokos: *Utószó*. In: Fejtő 1991. 371–375. I. h. 374.

²⁶ Fejtő 1991. 98–112.

²⁷ *Korunk: tizenkét fiatal költő*. Összeállította Dénes Béla és Radnóti Miklós. A bevezető tanulmányt írta Fejtő Ferenc. Bp., Független Szemle, 1935. 3–23. In: Fejtő Ferenc: *József Attila a Szép és Jó Szó mestere. Tanulmányok (1934–2004)*. Bp., Holnap Kiadó, 2005. 83–105.

²⁸ *Szép Szó*, 1937. november. In: Fejtő 2005. 114–131.

ségnek” nevezett logikai erő), utóbbiban a *Válasz* körét, a népi írókat az értéktisztelet és a minőségérzék jegyében mutatja be: Illyés Gyula és Tamási Áron mellett a szociográfiai művek (Szabó Zoltán, Kovács Imre, Féja Géza) jelentőségét emeli ki.²⁹

Fejtő József Attila legelső felfedezőinek egyike, aki baráti közelségből látott bele a formálódó életműbe, valamint alkotójának benső világába. Erről a kapcsolatról így vallott: „Az én életem legnagyobb élménye, hogy közélről ismerhettem, hogy számos remekművének első olvasója, s néha tanácsadója lehettem, és hogy a legelsőik között voltam, akik művészetének tragikus nagyságát – amelyet rövid alkotó élete alatt a nagyközönség hazájában is alig ismert – értéke szerint méltathatták.”³⁰ Mindketten szakítottak a kommunista mozgalommal és ideológiával, s a hamis tudattal való leszámolás után – ezt Fejtő többször is hangsúlyozza – a szociáldemokrácia felé tájékozódtak. A kiábrándulás dokumentuma Fejtőnél a *Szép Szóban* közölt Gide-esszé, amelyben a szerző kijelenti, hogy a szovjetrendszer lényegét tekintve a fasiszta diktatúrákkal rokon, minden ellenzéki törekvést elnyom, uniformizálni akarja a lelkeket, a kultúrát pedig elszegényíti és embertelenné teszi.³¹ Amit József Attila így fogalmaz meg *Világosítsd föl* című versében: „Talán dűnnyögj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét”. Ebből következik, hogy Fejtő 1945 után felvette a harcot József Attila kommunista kisajtítása ellen, amely, mint hangsúlyozta, koholt állításokon és téves értelmezéseken alapul.

A költővel kapcsolatosan Fejtő legfontosabb írása a *Korunkban* Fülöp Ernő álnéven publikált *József Attila költészete* című esszéje.³² Ebben, mint a költővel foglalkozó más írásaiban is, az „értékfelismerő érzékenység” pszichológiai és poétikai szempontokkal társul,³³ habár az ideológiai megközelítés és az életrajzi nézőpont túlzott érvényesítése olykor lefedi az esztétikai megfigyeléseket. Ez szerencsére az *Ódáról* szólva például kevésbé érvényesül: a vers, írja Fejtő, „töprengő és azáltal modern, hogy szinte természettudományosan illúziótlan s mégis intenzív, monumentális érzés” szólal meg benne,³⁴ s erre az újszerűsége később is visszatér az elemző egy poétikai megfigyeléssel: „Japános finomságúak s modern természettudomány, szerelmi örület és csöndes könyörgés, a halál sejtelve s a vágy fájó édessége ömlik, kavargó itt”.³⁵ Az *Éhség* című parnasszista, tárgyias verset Fejtő „tömör naturalizmus” alapján értelmezi, s elkerüli figyelmét a fiziológiai szintre redukált, beszédől megfosztott létben is benne rejlő emberi méltóság Van Gogh-i sugárzása. Az *Ars poetica* interpretációja pedig túlzottan anyagyszerű, s a valóság fogalmának materiális felfogása végül eltakarja azt, amit pedig Fejtő helyesen érzékelt, ám kifejtetlenül hagyott: a vers valóságfelfogása dinamikus és szellemi, sőt spirituális. A költő fontos jelzését – „az értelemig és tovább!” – a magam részéről nem ideológiai szempontból értelmezném (kivált, ami a *tovább!*-ot illeti), sokkal inkább pszichológiai, nyelvfilozófiai és esztétikai értelemben venném. Ebben az irányban Fejtő *József Attila, a „felöltt”* című esszéjében tett egy fontos lépést.³⁶ Ebben az írásában a szerző a költő összetett identitását a „hetyke fiú” és a „zendülő ifjú” után a „felölttségben” ragadja meg, s ennek lényegét a haláltudatban fedezi fel. Az a felnőtt ember, „ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja”. Innen már csak egy lépés lett volna a heideggeri *Sein zum Tode*, s ezzel összefüggésben az autentikus lét individuális méltóságának és poétikai értékrendjének felismerése József Attila költészetében.

²⁹ Agárdi Péter: *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Bp., Gondolat, 1982. 274–275.

³⁰ Fejtő 2005. 13.

³¹ Valachi Anna: *Vigyázz szemmel Párizsból. Fejtő Ferenc, az útmutató*. In: Fejtő Ferenc: *József Attila, az útmutató*. Bp., Népszava – papirusz book, 2005. 71–89., 85.

³² *Korunk*, 1935/2. 116–123. In: Fejtő 2005. 51–66.

³³ Agárdi Péter: *Fejtő Ferenc testamentuma*. Bp., Kossuth Kiadó, 2009. 51–70.

³⁴ Fejtő 2005. 62.

³⁵ Uo. 155.

³⁶ *Népszava*, 1938. február 27. In: Fejtő 2005. 163–168.

Fejtő franciaországi pályaszakasza, mint jeleztem, kívül esik látókörünkön. *Heine* című könyvéről azért szólok röviden, mert a történész-szerző erényeit és korlátait egyaránt szemléletesen tükrözi. A könyv 1947-ben jelent meg magyarul,³⁷ de ezt megelőzően franciául és angolul is napvilágot látott. Ha történelmi életrajzként olvassuk, kevésbé tűnik egyoldalúnak, mint irodalomtörténeti szempontból. Fejtő ugyanis Heinének a korabeli radikális, forradalmi mozgalmakhoz fűződő kapcsolatát helyezte előtérbe (Börne, az Ifjú Németország, sőt Marx), ami egysíkúvá alakítja az életművet, jóllehet ez a nézőpont fontos életrajzi tényeket világít meg (másokat viszont mellőz), irodalomtörténeti szempontból azonban ez a tendencia torzít, mert Heine nem politikus volt, hanem költő. Esméi sem önmagukban, ideológiai tartalmukban, hanem poétikai megformálásuk által válnak maradandó esztétikai értékűvé. Ezt a tényt még a prózai művekről szólva is figyelembe kell venni, a költemények esetében pedig mellőzhetetlenül kívánatos szem előtt tartani. Nem véletlen tehát, hanem Fejtő látószögéből következik, hogy például a *Buch der Lieder* (*Dalok könyve*) vagy a *Romanzero* poétikai értékei alig kerülnek terítékre, s csupán az irányköltészetrel (egyébként kritikusan és heinei ironiával) összefüggésbe hozható *Atta Troll* részesül elemző pillantásokban. Heine 18. századi felvilágosodáshoz köthető kapcsolatainak a szerző nagyobb figyelmet szentel, mint a kortárs romantikusokhoz fűződő, meglehetősen elmentmondásos viszonyának. Az életrajz műfaji jogosultsága persze nem vitatható (újabban ez a műfaj ismét előtérbe kerülni látszik), de a biográfia és az irodalom kapcsolatának rövidre zárása leegyszerűsítésekhez vezet. Természetesen a könyv, a jelzett kifogások ellenére, szépen megírt és tanulságokban bővelkedő részletekkel ajándékozza meg az olvasót. Ilyen a Goethe meglátogatásáról szóló frappáns beszámoló, vagy a hipochonder Bellinivel való találkozás jelene, továbbá August Wilhelm Schlegel nagy hatású előadásának felidézése a bonni egyetemen, illetve a költő szeretőjének, későbbi feleségének, Mathilde-nak (igazi nevén Crescence Eugénie Mirat-nak) színes portréja és a költő házasságának képsora.

Színvonalasabb könyv a felvilágosult császárról, a tragikus sorsú II. Józsefről írt kötet.³⁸ „A jozefinus korszak kórházakat, árvaházakat, menhelyeket, foglalkoztató műhelyeket, iskolákat és templomokat épített, minden előző korszaknál, még az irgalmas szívű Mária Terézia korszakánál is többet tett a szegényekért. De amit tett, azt rosszul, szárazon, szívtelenül tette – jótékonykodott, de irgalmasság nélkül, adakozott, de nagylelkűség nélkül.”³⁹ Ezek a szavak József sorsának lényegét tárják föl. Nagy formátumú politikus, koncepciózus államférfi volt, birodalmának korszerűsítője, aki végzetes hibákat vétett, amelyek arra kényszerítették, hogy – a türelmi rendelet és a jobbágyrendelet kivételével – halálos ágyán, azzal a bizonyos „nevezetes tollvonással”, visszavonja rendeleteit. Át kellett élnie nagy művének összeomlását. Magánélete is boldogtalan volt. Eleonóra hercegnő, egyik bizalmasa, azt mondta róla: „soha nem lesz boldog, és senkit sem fog boldoggá tenni”. Igaza lett. Magányosan élt, női gyöngédség nélkül. Csupán korán elhalt első feleségét, Pármai Izabellát szerette, a jelek szerint viszonzatlanul. Kritikusait figyelmesen meghallgatta, s nem egyszer fontos pozíciókba helyezte őket. A sajtószabadság eszméjének élharcosa volt. Racionális elméjével azonban nem mérte föl a nemzeti tradíciók jelentőségét, így a birodalmát alkotó népek, jelesül a magyar nemzet nyelvi identitásának fontosságát (amely Magyarországon az alkotmánnyal, a törvénykezéssel és a műveltséggel összeforrott latin nyelvben testesült meg), egyszóval figyelmen kívül hagyta azt, hogy a népeket nem lehet önmaguk ellenében boldogítani. Rendelete, amely a német nyelvet tette meg birodalma hivatalos nyelvéné, a magyarok heves ellenállásába ütközött. Mária Terézia anyai intelme úgy szólt, hogy mivel a magyar nemesség hűsége kiállta a próbát (a nevezetes pozsonyi *vitam et sanguinem* mentette meg, a poroszok ellenében, a királynőt), ezért rájuk kell támaszkodnia. Ehelyett semmibe

³⁷ Fejtő Ferenc: *Heine*. Bp., Népszava Könyvkiadó, [1947].

³⁸ Fejtő Ferenc: *II. József*. Fordította Osvát Anna. Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1997.

³⁹ Uo. 240.

vette a magyar alkotmányt, s nem koronáztatta meg magát. Így lett ő a „kalapos király”, a magyar nemzet ellensége, valójában a nemzetet önmagával azonosító magyar nemesség ellensége, de ez a különbség akkoriban nem nagyon számított. A nemesi birtokok felmérésének gyakorlatában joggal sejtették meg a földbirtokon alapuló adórendszer bevezetésének szándékát. Amit a történelem előbb-utóbb amúgy is megkövetelt. Mindebből kitűnik, hogy József valójában az idővel került szembe, túl gyorsan akart túl sokat elérni – anyjának női tapintata, beleérző képessége és nyájassága nélkül.

Persze, ebben a könyvben is találunk vitatható elemeket, amit azért hozok szóba – igen óvatosan, mert a történész Fejtővel ellentétben én irodalmár vagyok. Az ébredő nacionalizmusról szólva a támadó, kirekesztő indulatok mellett a szerző azt a törekvést is e fogalomkörbe helyezi, ami jogokat, hagyományokat védelmez, s hogy egy kalap alá vonja ezeket, szerintem kifogásolható. De nem tesz különbséget a magyar felvilágosodás jozefinista irányzata és a felvilágosult rendiség között. A nyelvújítás pedig nálunk nem nyelvteremtés volt, mint a szlovákoknál vagy a románoknál, hanem a humanista nyelvészmeny szellemében történő modernizálása a meglévő nyelvkincsnek. A neológia előtti magyar nyelv tehát egyáltalán nem volt „paraszti” és „pongyola”, mint Fejtő véli, elegendő Balassi és Zrínyi költészetének nagyságára hivatkoznunk, vagy Pázmány és az erdélyi emlékirók szókincsének gazdagságára, stílusuk erejére és változatosságára utalnunk. Az is vitatható, bár részletkérdés, hogy Mária Teréziát például folyamatosan *császárnéként* címezi, holott a *királynő* titulus inkább megilletné őt. Ebből kitűnik, hogy Fejtő főleg bécsi levéltárakban kutatott, kevésbé tanulmányozta a magyar forrásokat.

Végezetül Fejtő életművének arról a vonulatáról szólok, amely megítélésem szerint mind pszichológiai, mind gondolkodástörténeti szempontból az egész építmény alapját képezi, és életre szóló ifjúkori élményekben gyökerezik. Az Osztrák–Magyar Monarchia iránti nosztalgiának nevezem ezt, amelyet a veszteség és a hiányzó értékek sajtó tudata táplál, ám miközben visszafelé tekintve a múltat vallatja, valójában a jövőbe pillant. E vonatkozásban két könyvet hozok szóba. Az *Érzelmes utazás* korai mű, 1937-ben jelent meg, én az 1989-es kiadást olvasom. Egyszerre útirajz, családtörténet (Trianon Fejtő családját is szétszakította) és múltidézés. Egy horvátországi, illetve dalmáciai utazásról szóló beszámoló adja a könyv alaprétegét. Ebbe illeszkednek a személyes emlékek (anyja elvesztésének fájdalma vagy a cselédlány, Barica iránti kamaszvágy felidézése), az operett-primadonna, Erika Druzovics történetének elbeszélése, aki az életben is szerepjátszásra kényszerült, vagy az elbeszélő nővérevel való találkozásának története. A nagy horvát írónál, Krležánál tett látogatás azért tanulságos, mert ebben a jelenetben nemcsak az van benne, ami közös, de az is, ami a két író elválasztja. Krleža például Adyt nagy költőnek tekinti, aki felzaklatta, mint mondja, a hun-magyar pusztát, de egyszerismind megkésett romantikust lát benne. Fejtő erről másként gondolkodik, Adyt nagyon is modernnek tartja, ami színigaz. A könyv alapeszméjéről a szerző így vall az 1989-es kiadás előszavában: „Könyvemnek, azt hiszem, legaktuálisabb mondanivalója, hogy hátat fordítva a Lukács-féle »sacrificium intellectus«-nak és a »credo, quia absurdum«-nak, szakítottam a világképpel, amely zsarnoki gondolkodásmódot, tőlem idegen esztétikát és puritánságot akart rám erőszakolni. Visszatértem ahhoz, amit *renegáltam*: a szabad szellemhez.”⁴⁰ Ez a szándék mélyen összefügg Fejtő identitásának kettősségével. „A polgárok közt forradalmár vagyok s a forradalmárok között a polgárság hagyományait védelmezem” – írja, Máraira emlékeztető módon.⁴¹

A *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért* véleményem szerint Fejtő legaktuálisabb könyve. Ez is a múltról szól, de a jelennek címzett intelmekkel. Az író szerint a Monarchia földrajzi, gazdasági egység, és liberális alkotmánnyal összefogott, további modernizálásra alkalmas,

⁴⁰ Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*. Bp., Magvető Könyvkiadó, 1989. 11–12.

⁴¹ Uo. 219.

életerős politikai alakulat volt, az európai súlygyen legfőbb biztosítéka. Magasrendű kultúra termőtalaja, elegendő Adyra, Kafkára, Musilra, Stefan Zweigra, Hofmannsthalra utalunk, csak az irodalomnál maradvá. Szétrombolása végzetes hiba volt, amely Clemenceau és köre, a francia liberalizmus bűne. És a vele szövetkezett, a humanista frázisokat machiavellista könyörtelenséggel, koholt tényekkel és rágalmakkal társító agyafúrt cselszövők, Beneš és Masaryk mértéket nem ismerő zsákmányszomjának rovasára írható. Kénytelenek vagyok felismerni és feltárni – így Fejtő – „a nyugati államférfiakat mozgató republikánus, jakobinus, antiklerikális ideológia felelősségét”. Majd hozzáteszi: „Masaryk és Beneš, könnyen meggyőzték őket, hogyha szétrombolják a Vatikán és monarchizmus támpilléreit, az Osztrák–Magyar Monarchiát, hozzájárulnak ama szent misszió teljesítéséhez, amelyet a Gondviselés bízott a forradalom népére, és előkészítik a ragyogó jövőt.”⁴² E „ragyogó jövő” a régió balkanizálódását jelentette, és olyan vákuumot hozott létre Európa közepén, amelyet a maga politikai hasznára később kiaknázott a német, majd az orosz imperializmus. Tegyük hozzá a Magyarországgal kapcsolatos tényeket: az ország szétdarabolását, a magyar nemzet harmadának idegen megszállók alá vetését, az ezer évig Magyarországgal szoros kulturális és politikai egységet alkotó Erdély Romániához csatolását egy kétes legitimitású „nemzetgyűlés” határozata alapján, színmagyar, vagy túlnyomó magyar többségű városok elvételét, kiszolgáltatását. Fejtő könyve fájdalmas olvasmány nekünk, magyaroknak. Vajon akik franciául olvassák, elgondolkoznak-e?

3. Egy erdélyi polgár Pécssett (Kováts József)

Rohonyi Zoltán emlékének ajánlom

Kováts József⁴³ Kolozsvárról érkezett Pécsre, mint egy évvel később iskolatársa és barátja, Grandpierre. Ez utóbbi franciaországi és belgiumi kitérővel. Egyikük sem érezte jól magát a Mecsek-alji városban. Ezen nem lehet csodálkoznunk: a Dunántúlon, történelmi okokból kifolyólag, nem alakult ki olyan szintű polgári műveltség, életforma, mint a Felvidéken

⁴² Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Bp., Minerva–Atlantisz, 1990. 323.

⁴³ Kováts József 1906. május 16-án született Kolozsváron. Apja a javítóintézet igazgatója, akit egy feljelentés következtében nyugdíjaztak. 1916-tól a kolozsvári piarista főgimnázium diákja. Iskolatársai között találjuk Grandpierre Emilt és Buday Györgyöt. *Somvoirág* címmel az *Ifjú Erdély* irodalmi rovatát szerkeszti. Ady és Áprily lírája, Szabó Dezső prózája hat rá. 1921-ben megbetegszik, szervi szívbajt diagnosztizálnak nála. Ez a betegség haláláig elkíséri. A gimnáziumot magántanulónként fejezi be. 1925-től a pécsi Erzsébet Tudományegyetem bölcsész hallgatója. 1926-ban a pécsi *Muskátli* című lapban publikál. 1927-ben társaival megalakítja a Batsányi János Társaságot. Közben a belgyógyászati klinikán kezelik, gyakran betegágyhoz van kötve. A harmadik egyetemi év utáni nyarat Talpassy Tibor falujában, Döbröközön tölti, ismerkedik a falu életével, előadásokat tart, diákokat korrepetál. Tanulmányainak utolsó szakaszában Kéthelyen nevelői állást vállal, innen Pécsre járva leteszi utolsó vizsgáit. Írja doktori értekezését Török Gyuláról, amely 1930-ban Kolozsváron megjelenik, és ismertté teszi nevét. *Glória és kilenc álmom, kilenc valóság* című regényein dolgozik. Ez utóbbival sikertelenül pályázik a Pantheon Kiadó regénypályázatán. 1931-ben Pécssett megvédi disszertációját, és bölcsészdoktori címet szerez. 1932-ben professzora, Koltay-Kastner Jenő javaslatára és segítségével olaszországi tanulmányúton vesz részt, a római Collegium Hungaricumban folytat tanulmányokat. Hazatérve erdélyi lapoknál publikál, az *Erdélyi Helikon* és a *Korunk* közli írásait. Az *Erdélyi Fiatalok* munkatársa. Közben egyre többet betegeskedik. Az utolsó hónapokat Nagybányán tölti. Állapota egyre súlyosbodik, s 1937. december 23-án meghal. Nem érthette meg főművének, az *Emberök útra kelnek* című regényének megjelenését.

A Muskátli című lap címlapja

vagy Erdélyben. „Poros, álmos, kedélytelen fészekbe pottyant” – jellemzi Kováts helyzetét Talpassy Tibor.⁴⁴ E „hullamerevségű város” – Grandpierre minősítette így az akkori Pécsét – igen kevés szellemi élményt kínált számukra. „A mozin, az uszodán s a száználmas színvonalú színházon kívül csak a kocsmák kínálkoztak szórakozóhelyül.”⁴⁵ Ez a szituáció Grandpierre satirikus vénáját erősítette, Kovátsban viszont a cselekvési kedvet

⁴⁴ Talpassy Tibor: Kimért pályán. Emlékezés Kováts Józsefere. *Jelenkor*, 1964/12. 1140–1146., 1440.

⁴⁵ Kolozsvári Grandpierre Emil: Egy „pécsi” találkozó prologusa. *Jelenkor*, 1978/10. 873–878., 876.

ébresztette fel. Ez a magas termetű, sovány, gyenge testalkatú fiatalember, akit a római Collegium Hungaricumban *lo scheletro che cammina*, azaz sétáló csontváz néven emlegettek, azt az ambiciózus célt tűzte ki maga elé, hogy Pécsből dunántúli Nagyváradot csináljon. Ezért szervezte meg a Batsányi János Társaságot. Azt akarta, hogy a pécsi egyetemisták ne „sivatagi bolyongók” legyenek, hanem egy igényes szellemi fórum, afféle „bölcsestszaalon” együttműködő, egymást ösztönző tagjai. Társai körében vitathatatlan tekintélyre tett szert. Tisztelték vitakultúráját, műveltségét és inspiráló szellemiségét. Pedig nem volt könnyű természete, de elnézték neki kötözködő modorát, türelmetlenségét, szókimondó kritikáit is elfogadták. Sietett, néha kapkodott, mert tudta, hogy kevés ideje van. Pécsre már súlyos szívbetegeggel érkezett, gyakran huzamos fekvésre kényszerült, hosszabb ideig kezelték a belgyógyászati klinikán. A társaság alapos megszervezéséhez nem volt elegendő ereje. „Buday György, aki mai nyelven szólva, egyszer »taspasztalatszerére« ellátogatott Szegedről, elhűlve állapította meg, mennyire szervezetlen az egyébként kvalitásos közösség.”⁴⁶ Kováts egyébként 1927-ben három társával, Kardos Tiborral, Dénes Tiborral⁴⁷ és Márton Imrével alapította meg a társaságot,⁴⁸ amelyhez többen csatlakoztak, a már említettek kivül Patkós György (aki az egyetemi zászlóalj révén lett huszár egyenruhában magyar-francia szakos hallgatója a karnak), Kósa Lajos, Mezey Elemér és Talpassy Tibor.⁴⁹

Némileg másként emlékezik vissza a társaság tevékenységére Kardos Tibor,⁵⁰ aki magát is alapító tagnak tekinti (Kováts és Dénes Tibor mellett), s hangsúlyozza, hogy a szervező munka során a belügyminisztérium, amelyhez engedélyeztetés érdekében fordultak, egyetemi hatáskörbe utalta tevékenységüket. Az akkori rektor, Halasy-Nagy József ezt jóindulattal tudomásul vette. A megnyitó ülésen az elnökké választott Kováts József ismertette programjukat. Vagyonuk nem volt, nem kaptak, és nem is kértek támogatást, ily módon a felolvasó ülések és a viták jelentették számukra a munka legfontosabb terepét. Kardos szerint a hallgatók részéről komoly érdeklődéssel találkoztak. Nemezszer zsúfolt terem hallgatta őket. Kardos és Kováts a társaság képviselőjében részt vett az országos Ady-ünnepségen, és ott voltak a Móricz Zsigmondot huszonöt éves írói jubileumán köszöntő rendezvényen. Kardos szerint a társaság (és nem kör, mint ahogyan néhányszor emlegetik, talán a későbbi, hasonló nevű irodalmi fórumtól való megkülönböztetés céljából) addig létezett, amíg tagjainak életútja az egyetem befejezése során, illetve az után nem ágazott el. (Szerinte tehát nem betiltás vetett véget a dolognak, mint László Lajos állítja, fontos adatokat is tartalmazó írásában.⁵¹) Ő is úgy véli, hogy a „Társaság elvégezte történeti funkcióját az adott helyen és az adott időben”, sőt baráti és szakmai közösségük emléke később is motiváló tényező maradt számukra.

⁴⁶ Talpassy 1964. 1142.

⁴⁷ Dénes Tibor (1907–1983) irodalom- és színháztörténész, 1932-ben a pécsi egyetemen bölcsészdoktori címet szerzett. Budapesten, Berlinben és Párizsban folytatott még tanulmányokat. A *Napkelet*, a *Vigilia* és a *Katolikus Szemle* munkatársa. A Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, 1951-ben koholt vádak alapján elítélték. Később a békéscsabai és a kaposvári színházban rendezett. 1956-ban Svájcba távozott, a genfi múzeum munkatársa lett. Fontosabb munkái: *A költői lélektan kísérlete*, Pécs, 1929. *Péteryf Jenő*, Pécs, 1930. *A Thália története*. (Katona Ferencsel) Bp., 1954. *Budapest nincs többé Budapesten*, regény, München, 1981.

⁴⁸ Kicsi 1969. 42–49.

⁴⁹ Talpassy Tibor (1904–1988) érettségi után két évig jogot hallgatott Pécsen, majd tisztviselő és újságíró lett, Bajcsy-Zsilinszky Endre munkatársa. 1949 után alkalmi munkákból élt, 1952-től vállalati termelési vezető. 1962-ben nyugdíjba vonult. Főbb művei: *A holtak visszajárna*, 1971., *A magyar színháztörténet*, 1983.

⁵⁰ Kardos Tibor: Emlékezés a Batsányi János Körre. *Jelenkor*, 1963/12. 1177–1180.

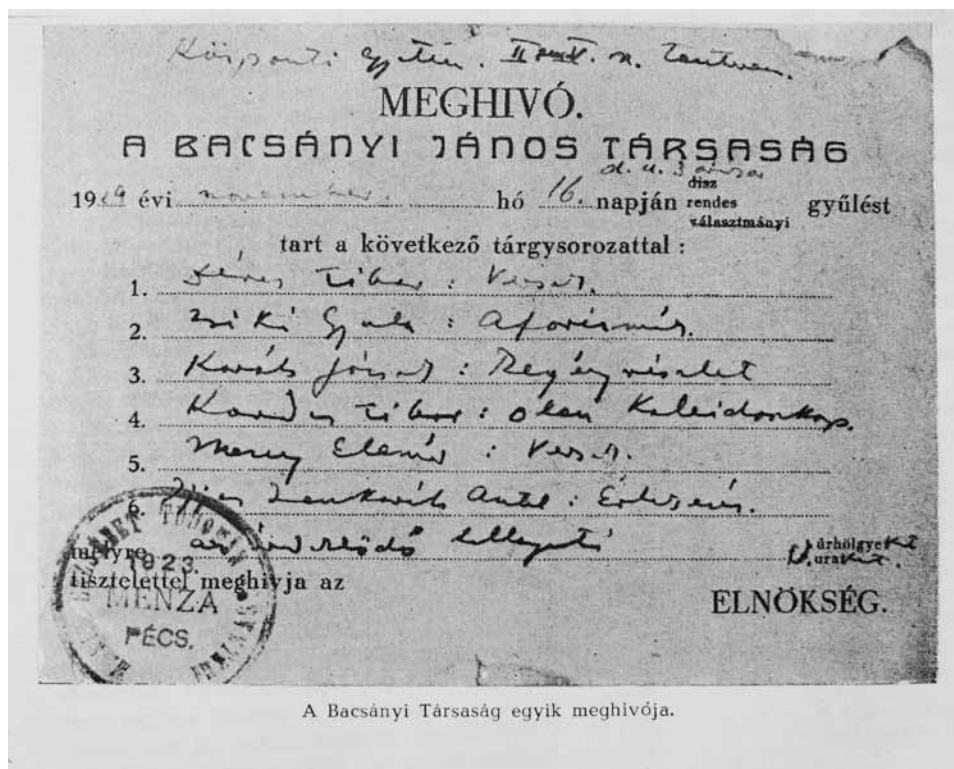
⁵¹ László Lajos: „Magát megemészte másokért világol”. *Jelenkor*, 1963/7. 633–636.

Kováts József arcképe egyetemi hallgató korában

A hiányos szervezői munka ellenére a társaság, mint ezt a visszaemlékezők, kivált Kováts és Kardos nyomatékosan kifejezésre juttatta, valóban szellemi fórummá vált. Igényes tevékenységéről tanúskodnak a rendezvényeikről, felolvasó üléseikről fennmaradt dokumentumok. Ezt példázza a Kováts József hagyatékában talált meghívó, amely az 1929. március 16-án tartott gyűlésük programját ismerteti:

1. Dénes Tibor: Versek.
2. Zsikó Gyula: Aforizmák.
3. Kováts József: Regényrészlet.
4. Kardos Tibor: Olasz kaleidoszkóp.
5. Mezey Elemér: Versek.
6. Ijjas Jankovich Antal: Értekezés.

A Bacsányi Társaság egyik meghívója.

Meghívó a társaság felolvasó ülésére (PTE Egyetemi Levéltár)

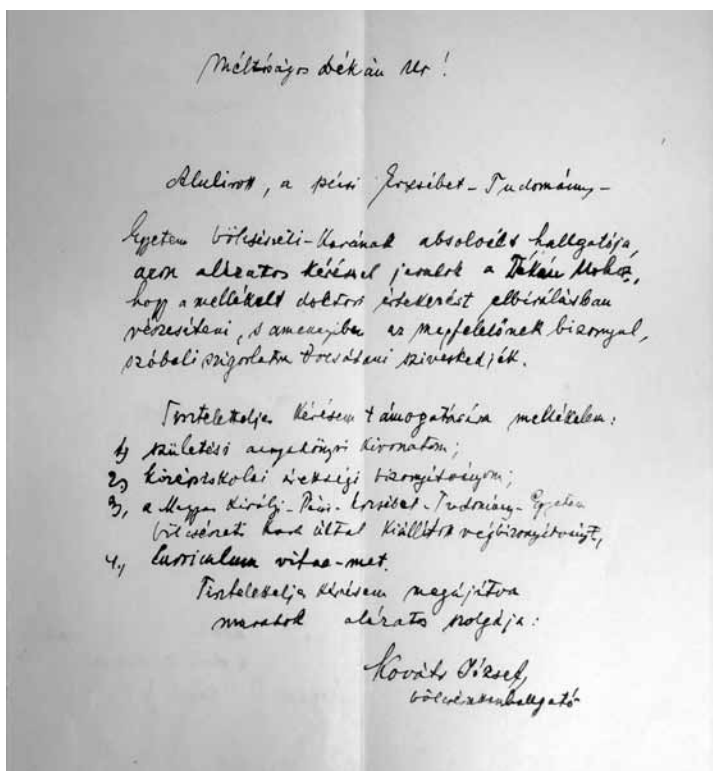
A program nemcsak kifejezetten gazdag, hanem igen változatos is, és az akkor két éve működő társaság folyamatos tevékenységére következtethetünk általa.⁵² A tagságot intenzív szellemi érdeklődés és a viszonyokkal való elégedetlenség közös szellemisége kapcsolta össze. Mint látható, a társaság ügyét különböző szerzőktől származó mozaikokból kellett összeraknom, s ez a talán nem túlságosan megterhelő munka vár olvasóimra is.

Kováts József úgy halt meg harmincegy éves korában, reménytelenül, fáradtan és megtörtén, hogy nem érthette meg fő művének, az *Emberek útra kelnek* című regényének a megjelenését. Kéziratait sem tudta már elrendezni. Nővére, aki hitt a tehetségében, megőrizte hagyatékát. Ezt felhasználva készült el Erdélyben Kicsi Antal monográfiája, amely, szemléletének a hatvanas évekre jellemző korlátai mellett alapvetően fontos Kovács utóéletét tekintve. Kicsi munkája mellett a Sóni Pál által szerkesztett *Útlevel* című könyv jelentőségét kell kiemelni, amely, még a monográfia megjelenése előtt, Kovács válogatott novelláit publikálta a szerző életrajzával.⁵³ Mert a hazai magyar irodalomtörténet megfedkezni látszik róla. A „Spenót” hatodik kötete az *Erdélyi Fialatok* kapcsán egy felsorolásban említi a nevét, de ettől eltekintve a kézikönyvek nem tudnak róla. Egyetemi városában, Pécsen is megfedkeztek róla. Nem szerepel a *Pécs Lexikonban*, Várkonyi Nándor

⁵² Kicsi 1969. 64–65.

⁵³ Kovács József: *Útlevel. Novellák*. Szerkesztette és életrajzi bevezetéssel ellátta Sóni Pál. Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957.

Kováts József kérelme doktori szigorlata ügyében

sem említi *Az újabb magyar irodalom* című könyvében (a *Pergő években* viszont találunk róla egy magvas bekezdést, amit majd idézni is fogok), és nem fért bele Tüskés Tibornak abba a negyvenhatos listájába, amely a városhoz valamilyen szállal köthető huszadik századi írókat foglalja magában. Ebben a helyzetben tanulmányom, szándékom szerint, Kováts József emlékét idézi, szerény emléket állítván neki, a méltatlanul elfeledettnek. Pécssett azért is tudni kell róla, mivel munkáinak egy részét itt írta. Posztumusz regényének, pécsi emlékeivel, részleteivel a helyi „Pantheon” részévé kell válnia.

A jelek szerint másik két, kéziratban maradt regénye még inkább Pécshez köthető. A *Glória* című művészregény töredékes szövege egyetemi jegyzetei között található. Hőse Gyalui János, akinek útja Kolozsvárról indul, és oda is tér majd vissza. Két nő (két barát-nő) sorsa kapcsolódik hozzá, a szegény sorsú Annáé és Mariané, a polgári kisasszonyé, akik később kiegyensúlyozatlan lelkű asszonnyá válnak, s János számára a boldogság a két, amúgy lélektani szempontból hitelesen összekapcsolódó cselekményszálon egyaránt elérhetetlen, amiért a szereplők leginkább önmagukat hibáztathatják.⁵⁴ Elnagyolt részletei, epikus megoldatlanságai ellenére ez a szöveg a magyar művészregénynek ahhoz a vonulatához köthető, amelyet Ambrus Zoltán, Justh Zsigmond és Bródy Sándor neve fémjelez, és ide tartozik Surányi Miklós Pécssett játszódó regénye, a *Kantate. A kilenc álmom, kilenc valóság* is az író egyetemi éve alatt keletkezett (valószínűleg ennek egy részletét

⁵⁴ Kicsi 1969. 42–49.

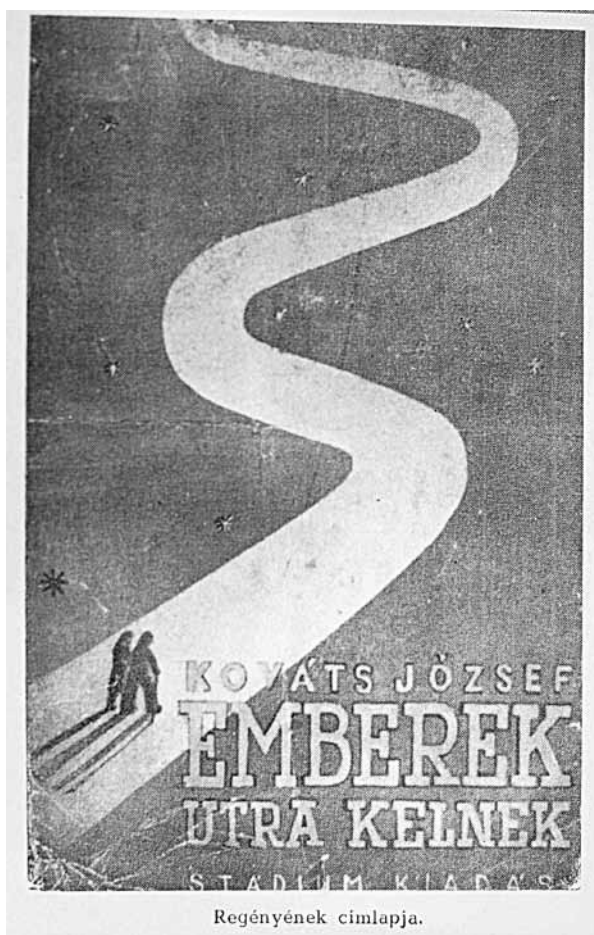
mutathatta be a Batsányi Társaság említett felolvasóülésén), ám ennek a műnek a rejtélyes sorsú kéziratáé sajnos nagy valószínűséggel elkallódott. Kováts kudarcot vallott vele a Pantheon Kiadó regény pályázatán, ezt követően a Benedek Marcelltól visszacapott szövegen talán módosított, majd elküldhette Tamási Áronnak, hogy juttassa vissza Benedeknek, ám a kézirat efféle útjának semmi nyoma. Annyit tudunk a regényről, amit Talpassy Tibor megírt, aki elolvasta a szerzőtől kapott kéziratot. Őt idézem. „Egészében véve kicsit hevenyészett, erősen letisztulatlan írás volt regénye, lélegzetállítóan gyönyörű első fejezettel. Ez a közel 50 oldalnyi, az egészből kiemelkedő, magában is megálló bevezető fejezet annyira elragadott, hogy gondolataimat mindjárt papírra vettem. Azt mertem tanácsolni levelemben Kovátsnak, hogy az első fejezetet használja fel novellaként, a többi pedig dobja kosárba. Rettenetesen megneheztelt ezért és vakmerőségemet igazán sohasem bocsátotta meg.”⁵⁵ Ami azt illeti, ez a tanács eléggé tapintatlan volt, mert Kováts regényt írt, nem pedig novellát. Úgy hangzott, mint amikor egy nőnek megdicsérik a szemét. Csak a szemét. Én pedig azért haragszom, mert Talpassy a korlátozott érvényű lelkendezés és a papírkosár kilátásba helyezése között az égvilágon semmit nem mond a regény témájáról, szereplőiről, csupán annyit árul el, hogy, a Huxley-beütések mellett, szinte az író szándéka az elképesztés volt. Amivel nem sokra megyünk.

Pécshez köthető *Az őszinteség dicsérete* című novella, amely Kovátsnak a groteszk iránti érzékéről tanúskodik. Ennek főszereplője úgy viselkedik, mintha beleült volna Karinthy bűvös székébe: mindenkinek kendőzetlenül megmondja az igazságot, beleértve családtagjait és hivatali főnökét, akit például sikkasztónak nevez. Amikor megtakarított pénzét szétosztja a zsákmányért tülekedő járókelők között, bolondokházába szállítják. *Rét utca 17.* című elbeszélésében kimondja, hogy az egészséges emberek csak addig éreznek részvétet beteg embertársaik iránt, amíg ez nem követel tőlük áldozatot, lemondást. Az együttérzésnek határai vannak: gyűlnek azok a tapasztalatok, amelyek a harmadik (és utolsó) regény életanyagát fogják képezni, és megfogalmazódnak azok a szövegrészletek, amelyek majd beépülnek a posztumusz regénybe. *Sapákné kancsója* című novellájának hőse egy egyetemi diákbuli résztvevőinek odaadja féltve őrzött kincsét, liliomvirágos kancsóját, ám amikor azt visszakéri, nemcsak a kancsó törik el, becsületén is csorba esik, mert öltözéke és a fura helyzet miatt rosszféle nőszemélynek vélik. A szerző érdekes információkat közöl a pécsi diákvilágról, de a groteszk tónusokkal festett kisember-téma általános érvényűvé tágítja, és a hazai novellisztika Peteleitől Kosztolányiig ívelő vonulatához kapcsolja az írást. Úgy tudom, hogy Szent Erzsébetről írt misztériumjátékát felolvasta a Batsányi Társaság rendezvényén. Megemlítem még, hogy a jelek szerint Kováts döbröközi időzéséhez köthető *Árkosi árvaságra jut* című elbeszélése, amelynek hőse egy falusi tanító, tapasztalatlan kisember, aki gyanútlanul feleségül vesz egy hamarjában férjhez menni kényszerülő módos lányt, aki, persze, megcsalja, s amikor férje rádöbben a valóságra, egész világa összeomlik.

Nem célozom Kováts novelláinak áttekintő bemutatása. Monográfusa szerint életrajzi fogantatású írásai mellett szatirikus vénája is megmutatkozik, ez utóbbi főként a „Lapát”-novellákban, ahogyan hősről ezeket az írásokat csokorba foglalhatjuk. Színdarabjairól sem szólok, ezeket a kiadatlan, inkább kísérleteknek, semmint kész, befejezett műveknek tekinthető, soha meg nem jelent munkákat, mint amilyen a *Kör és ellipszis* és a *Semmibe ívelő hidak* egy későbbi drámatörténeti vizsgálat veheti górcső alá, vagy esetleg egy amatőr társulat, egyetemi színpad kísérletezhet velük. Én most a főműre, a posztumusz regényre összpontosítom figyelmemet.

A jó barát, Grandpierre levelének idézésével kezdem, amelyet 1934. január 30-án írt Kovátsnak, válaszul a szerzőnek súlyosbodó betegségével összefüggő aggodalmaira. „Érdekes volt, amit írtál a regényeddel kapcsolatban. Hogy bizonyos szimptomák leírá-

⁵⁵ Talpassy 1964. 1145.

Az *Emberék útra kelnek* külső címlapja

sánál félelem vesz rajtad erőt. Látod, ez is hátránya annak a túlságos együttélésnek a hőssel, amit több ízben ajánlottál nekem. Nem szabad így tekinteni a dolgot. Annak árán, hogy belemélyedsz, s leírod ezeket a dolgokat, esetleg egy év háborítatlan életet vásárolsz magadnak. [...] A te sokirányú tapasztalataiddal, átérző képességeddel, gondolkodásmóddal és megfigyelésseddel betegségedből egészen egyedülálló irodalmi munkát kovácsolhatsz. Valami páratlanul érdekeset. Kezeld felülről a dolgot, engedd, hogy a művész elnyomja benned az embert. [...] Nem szabad engedned, hogy az a sok minden, ami eddig nem tudott formára találni benned, elpusztuljon, ígéret maradjon.”⁵⁶ Kováts megfogadta ezt a kendőzetlen őszinteséggel megfogalmazott tanácsot. Nem volt könnyű helyzetben. Se emberi, se művészi értelemben.

Az *Emberék útra kelnek* életrajzi szinten az író betegségének, kórházi tapasztalatainak élményanyagából táplálkozik, ennyiben önéletrajzi mű. Műfaji szempontból viszont a

⁵⁶ Kicsi 1969. 171–172.

szerző korábbi novelláinak tematikájában és kettős szólamában, vallomásos és szatirikus hangvételében gyökerezik. A művész, ha nem is nyomta, mert nem nyomhatta el az embert, de átírta, formává emelte, esztétikumká alakította a szenvedést. Regényről beszélünk tehát, formáról, fikcióról. Bár minden lapról egy szenvedő ember tekintete vetül ránk.

Néhány korábbi novellája, így az, amelynek címe azonos a regényével, valamint a *Két fekete bivaly* és a *Rét utca 17.* rokon a posztumusz mű ihletkörével. Az *Emberek útra kelnek* meg is őrizte az epizodikus felépítést, egy novellaciklus jelenlétét érzékeljük a szövegben, a narráció mélyszerkezetében, ezt azonban felülírja, ötvözetté formálja a kompozíció alapelve: az elbeszélő folyamatos jelenléte, az elbeszélés egységesítő hangneme. Ezért mondom, hogy Kováts József műve regény: a klasszikus modernség ironikusan fellazító, mégis egységbe szervező poétikájának megvalósítója.

A narrációnak két rétege van. Az egyik, amelyet primer szintnek nevezhetünk, egy kórterem életét mutatja be, nagyjából egy esztendő történéseit felidézve. Egy zárt közösség, a betegség foglyainak világát ábrázolja, ezért is volt, aki Kuncz Aladár művére gondolva ezt a könyvet „Fehér kolostornak” nevezte. Az elbeszélő élete, aki ezen a szinten azonosnak tekinthető a főhőssel, a kórtermi események jelen idejébe integrálódik. Megismerjük betegtársait, akiknek jellemére az egyéni bélyeget sorsukon és társadalmi helyzetükön kívül az a viszony üti, amellyel az adott situációhoz és a halál lehetőségéhez – kétségbeesve, rettegve, beletörődve – viszonyulnak. Ez voltaképpen a hagyományos realista regény tipizáló módszere. A regénybeli kórterem olyan, mint, teszem azt, a Vauquer panzió Balzac *Goriot apó*jában. A szerző azonban képes megemelni ezt a realista képet, mögöttes tartalmakkal, szimbolikus utalásokkal felruházni a realista tablót. „Ha a túlvilág birodalmához hasonlítanám a kórtermet, az erkélytől a bejáróig terjedő rész lenne a purgatórium, a bejáratától a társalgóig egy kis átmenettel a pokol” – jegyzi meg az elbeszélő.⁵⁷ Ezt a jelképes távlatot erősíti a kórterem hangulatának felidézése. „Mintha köd csavarta volna meg a torkunkat és a mellünkre kövek neheztedek volna, reszketünk a csillagtalán éj nehéz felhőburája alatt. Az utcáról felhangzó villamosok csengetése, mint távoli hisztériás kacagás, ért el hozzánk és összerezettünk. Akkor cigarettára gyújtottam én is. Mindenki cigarettázott. [...] S a szél megcsavarta a füstöt, az ég felé emelte és elnyelte, mint a páni félelemben szorongó emberek áldozatát.”⁵⁸

A betegtársak közül először az antiszemita Tollas Sándor figuráját emelem ki, akit csak a saját betegsége foglalkoztat (egyébként csupán náthás), és feldúltan követeli az orvosi segítséget. Mellette az alázatos Lövinger bádogossegéd alakját említem, aki éhező családjá számára csomagolja össze azt, amit étvágytalansága miatt ő nem eszik meg. Segítőkész ember, aki némi ellenszolgáltatás fejében apróbb szolgáltatásokat tesz az elbeszélőnek, aki emiatt lelkifurdalást érez: én is zsarnokoskodom felette, gondolja önkritikusan. Az orvosok is különböző jellemek. Boronkay doktor a hajléktalanokra is kiterjeszti orvosi gondoskodását. „Beállott a tél és az osztályorvosok megdöbbenve olvastak a betegfelvételi lapokon ilyen diagnózist: »éhség«, vagy: »kóros lehülés«. Félig megfagyott, agyonkínzott, alig mozgó szőrnyek lepték el az üres ágyakat, és mint a közkórházak téli ágyain, újra emberré virultak egy időre klinikánkon”,⁵⁹ állapítja meg az elbeszélő, hozzátéve, hogy mindez Koczka doktor ellenállásába ütközött, aki szerint a kórház nem válhat éjjeli menedékhelyé. A kórteremben tapasztaltak arra is rádöbbennek az elbeszélőt, hogy „a szegénység mögött nagyobb nyomorúságok is vannak. A világ proletárjai nem a szegények, hanem a betegek. Mert a betegeket nemcsak a test kínozza, a lélek is. Tehetetlenek és árvák. A diadalmas és cselekvő férfi fegyverei itt: a könyörgés és a zsörtölődés.”⁶⁰ Az eddigi képhez hozzáteszem,

⁵⁷ Kováts József: *Emberek útra kelnek*. Bp., Stádium Kiadó, [1938], 30.

⁵⁸ Uo. 223.

⁵⁹ Uo. 129–130.

⁶⁰ Uo. 174.

hogy természetesen a látogatók is sokszínű tablót alkotnak, annál is inkább, mert, mint az elbeszélő megállapítja, beteget látogatni valójában nehezebb, mint betegnek lenni. E téren néhány szatirikus mozzanat is beépül a regény szerkezetébe. A tiszta életről papoló Máriáról kiderül, hogy nagyon is viharos korábbi élete csúnya betegséghez vezetett, s ezért kényszerül újabban önmegtartóztatásra. Ezek a figurák a szenvedés rajzának ellenpontjai.

Az elbeszélés másik, az előzőhöz képest, a szölamok logikáját, de nem értékrendjét tekintve, szekunder rétege múltidézés, emlékképek, korábbi események beépítése a regénybe. Ilyen a pécsi élmények felidézése.⁶¹ Ebben a szövegrétegben feltárul hősünk múltja, Ágnes iránti szerelmének története. Ez a hagyományaira sokat adó családból származó polgárlány Kováts kétlelkű nőalakjainak egyike, olyan, mint Marian a *Glóriában*. Szereti a hőst, tiszteli műveltségét, írói tehetségét is felismeri, de ennek szegénysége és betegsége e szerelem gátló tényezője. Az Ölyvössy család tradícióit követve Ágnes látszólag jó partit csinál, férjhez megy a hős vetélytársához, egy léha, gátlástalan banktisztviselőhöz, de azzal boldogtalan, s visszavágyik elhagyott kedveséhez. El is válik férjétől, miután azt is megtudja, hogy ez rágalokkal távolította el hősünket a család köréből. Ebben a vetélytárs segítségére volt Oszkár bácsi, az író szatirikusan lefestett figuráinak kitűnő példája, aki rágalmaikat szemforgató módon segítő szándék álcájába rejti. Ágnes meghasonlott lelkével szüntelen viaskodik az érzelmeit követő szerelmes asszony és a polgári úrinő kettős szerepében. A szkeptikus, kiábrándult elbeszélő a jelenből visszatekintve ironikusan, kívülről és távolról szemléli múltbeli énjét, akire a részvét nosztalgikus fényei is rávetülnek.

A regény szimbolikáját a remény és a belenyugvás ellentétes érzelmi hullámai formálják. A jelképvilág egyik pólusán egy jótékony növény, a gyűszűvirág tűnik fel, amely a szövegben stílszerűen a gyógyszerkészítésben használt latin nevén szerepel: *digitális*. „Néhány lépés és a virágok királya jön, a digitális. A rózsaszín gyűszűvirágok szelíden harangoznak a szélben, mint a megváltásra rezdülő harangok. A levelek előkelőek, elegánsak. A növény testtartása királyi. Nem is eső duzzasztja ezt a virágot, hanem a mi könnyünk. A digitális bölcs növény. Századok óta az egyedüli csodaszer. Nem indul kalandra, ha belekerül a véredbe. Biztos útja van és győznie kell. Mégis nem akadt költő, aki megénekelte volna. A rózsával törődünk és az akácokkal, pedig csak egy virágnak van köze a szívhez, s ez a digitális.”⁶²

A gyógyulás, a bizalom jelképének ellentétes képze az *utazás*. Ez a szó, igen tudatosan, a regény címében is szerepel. Ebben a könyvben mindenki úton van. „Így készülődtem a másvilágra” – mutat rá saját történetére az elbeszélő. A távozás kapuja pedig a halál, amit az a fehér paraván rejt el, amit a kiszenvedették ágya elé húznak. A képzetkör centrumában egy zenemű áll, Csajkovszkij *V. Szimfóniája*, az úton levés, a távozás zenéje. „Szinte félek végighallgatni. Félek, hogy a szimfónia vége nekem is a halált fogja jelenteni. A második tétel erőltetett higgadsággal kezdődik, a kürtök győzedelmes harsogása avatkozik bele a férfias elhatározásba. De gyászzené lesz belőle. Istenem, semmi se sikerül nekem! A szomorúságba bele kell fulladni, nincs kiút. Hisz minden tétel erőlködés és visszaesés egyszerre. És ott győzedelmeskedik leginkább, ahol keresetlen őszinteséggel vallja be a szerző, hogy esendő és kész a szenvedésre, és hogy hiába minden csiszolt és előkelő pauza, a bűgások és harsogások, meghalunk, meghalunk.”⁶³ Ehhez a sötétlően szomorú tónushoz következetesen járul hozzá az igeidők finom ironiája. A jelen idejű, egyes szám első személyű elbeszéléssel mindvégig párhuzamot alkot az emlékidézés múlt idejű szölam. Egy kolozsvári cselekménymozaik során viszont a beszéd harmadik személyűre vált, ami a távolságot jelzi, a remény feltételes módú képzetsora pedig mindig jövő idejű és irreális.

Közeledünk a regény poétikájának titkához, ahová az egyik betét-elbeszélés vezet el

⁶¹ Uo. 115. skk.

⁶² Uo. 182–183.

⁶³ Uo. 180.

bennünket, az elbeszélésbe beépített történetek között a legszebb. Kettős idézet, intertextus, miközben a mögöttes történetek nélkül is teljes értékű poézis. A beteg festőművész, Almai és szeretője, Tarnai Magda színésznő végzetes szerelme Francesca és Paolo legendás históriáját idézi D'Annunzio színdarabjának eljátszásával, ami mögött felsejlik a mese ősforrása, a *Pokol* ötödik énekéből. Az örök visszatérés költőisége akkor válik teljesé, amikor a festő halálakor az őt látogató gyönyörű színésznő a kórházban, szeretője holtteste mellett öngyilkos lesz. Fontos hangsúlyozni, hogy e történet hősei művészek, mint ahogyan az elbeszélő-hős is az, s ez a motívum a művészregény műfajához közelíti Kováts művét. Almai és Magda története hősünk számára ugyanakkor példázat. A szenvedés esztétikumává emelésének tragikus példája. Ennek a művészi megoldásnak a lehetőségére figyelmezteti hősünket egyik barátja (mi már tudjuk, hogy Grandpierre áll a figura mögött), aki a szokásos vigasztalás helyett írói tanácsot ad. „Régebben beszélte arról – mondja barátjának –, hogy megírod a szenvedés esztétikáját. Ha van még kedved hozzá, én behozok neked minden szükséges segédkönyvet.” És a szerző képes volt művészként viszonyulni sorsához. Megírta betegsége, haldoklása történetét. Ez az *Emberek útra kelnek* című regény. Profán passió.

Ám az Almai–Magda történet emelkedettségét, valamint az elbeszélő öntudatra ébredésének magasztos pillanatait kijózanító ironia ellenpontozza, a regény tragikus szólamának fanyar kiegyensúlyozójaként. És ez az elbeszélő utolsó szava. Amikor gyógyultnak nyilvánítják és elbúcsúznak tőle, s ő eltávozik a klinikáról, ahol, mint rádöbben, egy évet töltött a kórház időn kívüli világában, még megáll és visszapillant az épületre. Ágnes jött érte, aki sürgetné, de ő úgy érzi, láthatatlan kötelek visszatartják. Sírva fakad. És akkor már Ágnes is sír. És most különös dolog történik: „rendetlen szívölköések kezdtek bombázni agyamat iszonyú sebességgel. Hirtelen elakadt a lélekzetem [sic!], szívem megállt, szemem elhomályosult, szédülés csavarta meg a fejemet és Ágnes felém hajló feje mintha beleveszett volna a semmibe.”⁶⁴ A kör bezárult. A regény egy szívroham leírásával kezdődött, azzal is fejeződik be. Aztán még magához tér, úgy érzi, ha még kicsit él, az ajándék. „Szép kis ajándék” – teszi hozzá.

Az elemzés (vagy inkább ismertetés) végére érve úgy látom, hogy az e tanulmányban szokásosnál többet beszéltem erről a könyvről. Ennek egyszerű, és bizonyára szubjektív oka van: értékes alkotásnak tartom az *Emberek útra kelnek* című regényt, azt sem titkolom, hogy szeretem, ma is olvasható könyvnek vélem, és eleven irodalmi hagyományként óhajtanám az olvasók figyelmébe ajánlani. Pécssett, Erdélyben és máshol.

Kováts József történetéhez tartozik még, hogy néhány nappal halála előtt *Verssorok reszkető kézzel* címmel ezt írta:

Most már biztosan tudom, hogy meghalok...

A sötét napok menetében
az élet tüzeit, mint elalvó tüzet
hordozom...

Múló fejemet hiába simogatod –
mire megérted, mi történik a Szíveddel,
csontvázamról lefejti
penészes, vézna bőrömet az enyészet.⁶⁵

Végtelenül fáradt volt, és végtelenül szomorú. Azt hitte, regényét is magával viszi az enyészetbe. Ez azonban, szerencsénkre, nem így történt.

⁶⁴ Uo. 252.

⁶⁵ Kicsi 1969. 216.

4. A humanizmus vonzásában (Kardos Tibor munkásságának pécsi gyökerei)

Kardos Tibor⁶⁶ tudományos pályája Pécssett indul. Itt megkezdett kutatásai öltöttek testet első dolgozataiban, kivált 1942-ben publikált egyik fontos korai művében, *A magyarság antik hagyományai* című könyvben. De a Pécssett megszületett és körvonalalaiban eltervezett program később is irányelve maradt. Említtet műve akár életprogramnak is tekinthető. Ezért is veszem előre. Az antik hagyományok gazdagságának bemutatása mellett azt hangsúlyozza, hogy a latin nyelv szerkezete és kész formái adtak célt a nemzeti nyelv és irodalom kifejlesztésére. „Aki nem elégszik meg az emberi lélek műveletlen állapotával – hangsúlyozza – és önmagában újból végigküzdi a harcot a nemesült, művelt, magyar emberért, aki tehát a humanizmus alapeszméjét vallja, annak az antik irodalom tanításain kell elkezdenie munkáját.” Az ifjú szerző nem forrásokat kutat, hanem azt vizsgálja, hogy a magyar szellem miként formálja magáévá az antik műveltség inspirációit. Könyvének fő gondolatát így summázza. „Az antik műveltségnek különösen latin részét a magyarság önmagához hasonlónak ismerte föl. Ezért a klasszikus latin világ kibontotta a magyarságban rejlő egyéniséget. Ugyanakkor fölszabadította a romantika korrelatív erőit, de mindjárt mérsékelte is. A magyarság sokszor nem tett egyebet, mint saját fogalmainak latin nevet adott, sokszor azonban antik példára alakított rajtuk. Az antik műveltség segített önszemléletét kialakítani.”⁶⁷

1941-ben jelent meg Kardos *Középkori kultúra, középkori költészet* című könyve, amely életművének – a Dante-tanulmányok mellett – legmaradandóbbnak látszó darabja.⁶⁸ A fiatal tudós (harminchárom éves volt a könyv megjelenésekor) eredeti koncepciójú, logikusan felépített, következetesen kibontott fogalmi struktúrájú, ráadásul rendkívül érdekesen, szépirodalmi igénytel megírt, élvezettel olvasható könyvvel gazdagította a magyar irodalom születésének korszakára vonatkozó ismereteinket. A középkori költészet jellemzése során számot vet a pogány korból fennmaradt költői hagyományokkal (ez a rész ma olvasva, amikor többen mellőzik, sőt nem-létezőnek tekintik ezt a tradíciót, különösen figyelemre méltó), majd bemutatja az ünnepek költészetét, rámutatva legrégebb drámai emlékeink, a *Tractus Stellae* és a *Quem quaeritis* címmel hagyományozott liturgikus játékok jelentőségére. Bemutatja a Szent László korában keletkezett s a későbbi krónikák (Anonymus, Kézai

⁶⁶ Kardos Tibor Budapesten született 1908. augusztus 2-án. A bonyhádi gimnáziumban érettségizett, majd 1927-től 1933-ig a pécsi Erzsébet Tudományegyetem bölcsészeti karának magyar–latin–görög szakos hallgatója, közben egy évig, 1928-29-ben a római egyetemen tanult, Rómába később többször is visszatért. 1927-től a Batsányi János Társaság (alapító) tagja. Pécsi lányt, az egyetem hallgatóját veszi feleségül, így pécsi kötődései az egyetem elvégzése után is megmaradnak, itt születnek gyermekei, s 1944-ben is Pécsre menekül a háború viszontagságai elől. 1946-ig itt él (egy ideig a számára kedves Kis-Szókóóban), és bekapcsolódik a város újjászülető szellemi életébe, részt vesz a városból elvitt bölcsészkart pótolni hivatott tanárképző tanfolyam munkájában, amelynek rektora Holub József volt, ám 1946-ban ezt is megszüntették. 1946-ban a római egyetem oktatója és a Római Magyar Intézet igazgatója, utóbbi tisztsége révén számos neves magyar költőt, író-t hívt meg Rómába Janus Pannonius műveinek fordítására. Így erősödik barátságáig Csorba Győzővel való korábbi ismeretsége. 1950-től az ELTE Olasz Tanszékének tanszékvezető professzora. A *Filológiai Közlöny* szerkesztője. 1956-57-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetének világirodalmi osztályát vezeti. 1966-ban a Nemzetközi Italianista Szövetség (AISLLI) alelnökévé választják. A római Árkádia akadémia tagja. 1953-ban az MTA levelező, 1973-ban rendes tagja. 1956-ban Kossuth-díjjal tüntetik ki. Megkapja az Olasz Dante Bizottság aranyérmét. 1973. december 19-én az ELTE BTK tanácsülésén rosszul lesz és meghal hatvanöt éves korában.

⁶⁷ Kardos Tibor: *A magyarság antik hagyományai*. Bp., Franklin Társulat, 1942. Parthenon-Tanulmányok 5., 82–83.

⁶⁸ Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése*. Bp., Magyar Történelmi Társulat, [1941].

Másolat.

M. kir. vallás- és közoktatásügyi
minisztérium.

16.371/1936.IV. szám.

Tárgy: Dr. Kardos Tibor egyet. magán-
tanári képesítése tban.

Hivatkozási szám:

Melléklet száma: Csomag.

A m. kir. Erzsébet tudományegyetem bölcsészlet-, nyelv- és történettudományi karának 1935. évi november hó 27-én tartott III. rendkívüli ülésén hozott azt a határozatát, mellyel dr. Kardos Tibor okl. középiskolai tanárt a pécsi m. kir. Erzsébet tudományegyetem bölcsészlet-, nyelv- és történettudományi karán az „Olasz-Magyar humanista kapcsolatok” című tárgykörből egyetemi magántanárrá képesítette, jóváhagyólag tudomásul veszem és nevezettet ebben a minőségében megerősítem.

Erről a tek. Tanácsot, folyó évi január hó 4-én 462.sz. alatt kelt felterjesztésére hivatkozva, a csatolmányok visszazárásával tudomásul és további eljárás végett értesítem.

Budapest, 1936. évi február hó 28. A miniszter helyett:
Dr. Szily Kálmán s.k. államtitkár. A kiadvány hitelűl: Pátkai s.k. irodafőosztó. P.H. A m. kir. Erzsébet tudományegyetem tek. Tanácsának, Pécs.

A rektori hivatalhoz érkezett 1936. évi. II. hó 5 n.

Hiteles. *Spányi*

Kardos Tibor egyetemi magántanári kinevezésének hivatalos megerősítése
(PTE Egyetemi Levéltár)

Simon, Kálty Márk) szövegébe beépített *Gesta Hungarorum*ot, valamint az Árpád-kori legendáinkat. Eleven stílusban, megjelenítő erővel idézi fel a 11. századi harcokat, Salamon és a hercegek (Géza és László) küzdelmét magában foglaló epikus kompozíciót (101–106.), majd szemléletes képet rajzol a magyar lovagkirályok (III. Béla, II. Endre, Nagy Lajos, Zsigmond) korának irodalmi műveltségéről, kiemelve az egyházi és világi értelmiség, a deákság fontos szerepét. Fejtegetései során eredeti nézőpontot juttat érvényre. Bánk bán történetét például így értelmezi: „jellemezően udvari história. Szereplői az idegen asszony, aki hatalomban éli ki egyéniségét, a nádor, nemrég még a királyné bizalmas híve, a nádor hitvese és a lovag. A háttér a Minne-szolgálat, amely a hajadont szinte éretlennek tartotta a szerelemre és divattá tette, hogy mindenki a más hitvesének szolgáljon, kis vagy nagy ju-

talomért, vagy reménytelenül is.” Innen nézve a lovag erőszakos fellépésével valójában a Minne-szolgálat szabályait szegi meg.⁶⁹ Ezzel függ össze az üldözött magyar királyné (Blanchefleur) legendás históriájának európai vándormotívuma. Magyar nyelvű szöveg- emlékeink bemutatása során a szerző kiemeli kódexeink jelentőségét, különösen Alexandriai Szent Katalin legendájának (*Érsekújvári-kódex*), a *Margit legendának* és legfontosabb középkori drámai szövegünknek, a *Három körösztvény leánynak* (*Sándor-kódex*) irodalmi értékeit, majd rámutat a Karthauzi Névtelen által írt *Érdy-kódex* gazdagságára. Fontos tudnunk, hogy Kardos Tibor, „pécisisége” által inspirálva, mindig figyelemmel kíséri az e várossal kapcsolatos irodalmi vonatkozásokat, így könyvében a középkori egyetem jelentőségét többször is szóba hozza.⁷⁰ Ebben az összefüggésben elemzi a *Pécsi egyetemi beszédek* címen hagyományozott szövegtörzset, amelynek keletkezését az újabb kutatás ugyan, Kardossal ellentétben, nem a pécsi egyetemhez köti, ami azonban nem zárja ki annak lehetőségét, sőt valószínűvé teszi, hogy Pécsen felhasználták az oktatás során.⁷¹

Kevésbé értékesnek, sőt mára meglehetősen elavultnak látszik a korábban Kardos fő művének tekintett (és Kossuth-díjjal jutalmazott) könyv, *A magyar humanizmus kora*.⁷² Az előző kötet szellemtörténeti módszerei után ebben – radikális szemléletváltásként – egy meglehetősen mereven alkalmazott ideológiai metodikát látunk alkalmazni. Bán Imre ennek lényegére tapint Kardos-nekrológiában: „Hazai munkássága a marxizmus eszméitől áthatott új irodalomszemlélet jegyében folyt tovább”.⁷³ A probléma éppen az „áthatottság” túlzó mértékével van. A könyv adatgazdagsága, tényanyagának bősége amúgy tiszteletre méltó, de az ideológiai apparátus szinte teljesen maga alá gyúri az irodalmi szempontokat. Erre is gondolhatott Fejtő Ferenc, amikor egyetemi éveiről szólván Kardosra így emlékezett: „Kevesebb jót tudok mondani arról, aki ajánlóm volt a Batsányi Társaságba, Kardos Tiborról, jöllehet akkoriban ő látszott legtehetségesebbnek bandánkban. Ez a kezdeményező szellem nem tisztelte a tekintélyt, leleplezett mindenfajta misztifikációt; a történelmi témákban, amelyekkel foglalkozott – a középkor és a reneszánsz magyar irodalma – mindig fölfedezett valamilyen új szempontot. Ellentétben velünk, tétova természetű többiekkel, Kardos Tibor pontosan tudta, mit akar: professzori címet, tudósi karriert. Paradox módon ez az eredetileg forradalmi lelkületű ember, cinikus opportunizmusa révén, a marxista *establishment* felső régióiban kötött ki.”⁷⁴ Lehet, hogy Fejtőnek igaza van, s az opportunizmus a magyarázata Kardos pálfordulásának. De nem zárnám ki annak lehetőségét sem, hogy sajnos éppen a „forradalmi lelkület” találhatta meg a kibontakozás lehetőségét a számára kétségkívül új szempontokat kínáló marxizmusban. Ha így van, nem pálfordulás történt, hanem egy megkezdett útnak a – nem is olyan meglepő – folytatására került sor. Tárgyilagosságra törekvésem azonban megköveteli, hogy Fejtő kritikus portrévázlata mellé egy másik egyetemi társ, Takáts Gyula emlékképét is ide helyezzem Kardosról. „A pécsi egyetem bölcsészkarának napfényes, déli folyosóján ismertem meg. Neki már akkor, mint hallgatónak, nyomdában volt *A laikus mozgalom magyar bibliája* című kézírata, és Zrínyivel, az *Adriai tengernek syrenájával* foglalkozott, és Janus Pannonius ter-

⁶⁹ Ezt a szempontot Katona drámájára vetítve azt látjuk, hogy éppen Bánk lenne a Minne-szolgálat képviselője, aki a negyedik felvonásban elmondott monológja szerint a természetüknel fogva gyenge nők védelmezését tekinti a férfi lovagi feladatának, miközben a felesége iránti szerelmével maga is szabálytörő, amit, más módon, kiélez Izidóra fogságba vetésének gesztusával, majd a királyné megölésével.

⁷⁰ Kardos 1941. 123., 161., 187., 211.

⁷¹ A téma összefoglalása: Nagy Imre: *Ötöröny. A pécsi irodalmi műveltség története a kezdetektől a huszadik századig*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2013. 25–34.

⁷² Kardos Tibor: *A magyar humanizmus kora*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1955.

⁷³ Bán Imre, *ItK*, 1973., 6. 778–779.

⁷⁴ Fejtő 1990. 83.

veiről beszélt. Arról a mediterrán szellemi világról, melynek fénykoszorúja mindhalálig behatárolta terveit, és beragyogta életét. Az ifjú diák egyéniségében és szavaiban már akkor az a tiszta és makacs láng ragyogott, amely a beért tudós és művész alkotásaiban mindig elragadja olvasóját.”⁷⁵ Ha Takáts szemével pillantunk az életműre, az ideológiai-módszertani kérdések végső soron mellékessé válnak, és fontosabbá válik számunkra az a bizonyos „tiszta és makacs láng”. De előbb essünk túl a nehezen!

A humanizmus-monográfiát három ideológiai szempont uralja: az osztályharc történelmet magyarázni kívánó elve, a népiség kollektív elvének kiemelése, valamint annak feltételezése, hogy az ateizmus a vallásos gondolkodásnál szükségképpen magasabb foka a világszemléletnek. Ezek normatív tézisek. És ez a problémák forrása. Így lesz a humanizmus „az ember új, osztályérdekű fogalmának” képviselője,⁷⁶ s ily módon válik a huszitizmus, és egy feltételezett népies humanizmus magasabb értékűvé, mint a szerző szerint fokozatosan elszigetelődő latin humanizmus. Ezen a gondolati pályán haladva Kardos azt állítja, hogy a Dózsa-féle parasztháborúhoz összefüggő forradalmi nézetrendszer kínált szellemi alapvetést, továbbá kijelenti, hogy kódexirodalmunkban az egyházon belüli osztályharc tükröződik. (Ha ezt Ráskai Lea tudta volna!) A neoplatonizmus a szerző szerint voltaképpen valláspótló eszmekör az ateizmus felé haladó úton. A szerző feltételez továbbá egy olyan népi közösséget, kollektív elvet, amelynek írói képviselője a legfőbb értékmérő tényező. Az elemzések torzulásai ennek következtében szükségszerűek: Janus Pannonius verseinek vizsgálatakor nem az antik gyökerű szerepek és motívumok kerülnek előtérbe, nem az invenció és az erudíció szerves egysége hangsúlyozódik, hanem ezek helyett a korszak számára idegen, feltételezett élményköltészeti tényezőkre helyeződik a hangsúly. Piso Jakab pedig, szatirikus epigrammáinak ereje és újszerű városi témái ellenére is elmarasztaltatik, mert versei „a magyar néptől való elidegenedés jeleit” hordozzák.⁷⁷

Persze, most kipécéztem a könyv leginkább bírálható elemeit. Mert vannak e munkának az ideológiai ballaszt mellett is igen tanulságos fejezetei. Ilyen a Zsigmond király által az országba hívott olasz humanistáról, Pier Paolo Vergeriőről szóló szakasz (Vitéz János és Janus kapcsán is érdekes ez a portré), de haszonnal lapozható a drámaíró Bartholomeus Pannoniusról szóló fejezet.⁷⁸ És ezúttal is gazdagok a pécsi vonatkozások. Elsősorban a középkori egyetem tevékenységének, majd Szatmári György humanista körének bemutatása bővelkedik a felhalmozott tényanyagban. Időnként, persze, e részeknél is felszisszenünk. Például akkor, amikor e kor egyik tagjának, Hagymássy Bálintnak *A Bor és a Víz vetélkedése* című humanista művét, amely a vágáns típusú vetélkedő műfaját ötvözi az antik declamatio hagyományával, Kardos a feudális társadalmat leleplező antiklerikális szövegnek tekinti, mely a polgári mértéktartás szempontjából ítélkezik a dőzsölő egyházi személyek fölött. Az interpretáció enyhén szólva is felettébb sajátos. De tegyük hozzá, hogy megtalálhatjuk ebben a könyvben Kardos drámatörténeti opusának előreljelését, amikor a szerző a dialogizált passiókat hozza szóba. Egy éles szakmai vita felé haladunk.

Ezt a vitát a *Régi magyar drámai emlékek* című, Kardos Tibor által szerkesztett és sajtó alá rendezett két vasok kötet váltotta ki, amely a kezdetektől a 17. század végéig terjedő időszakból 49 drámai emléket közölt, ezek filológiai jegyzeteivel együtt.⁷⁹ A könyv majd fél évszázaddal Alszeghy Zsolt 1914-ben megjelent, *Magyar drámai emlékek a középkortól*

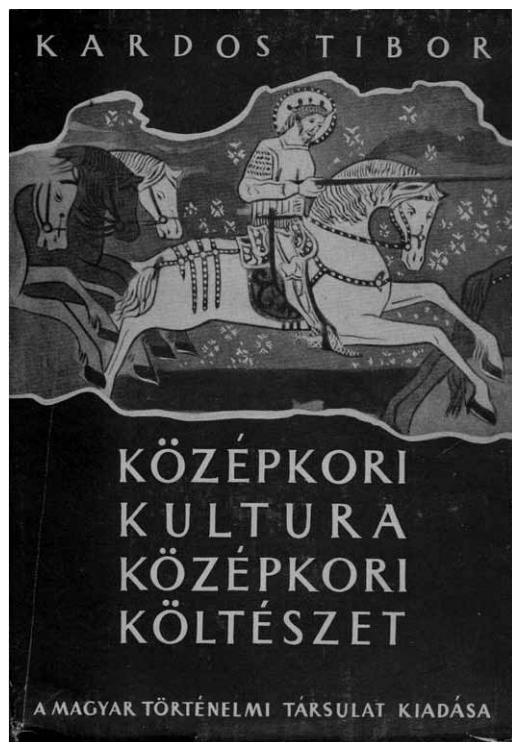
⁷⁵ Takáts Gyula: Emlékezés Kardos Tiborra. In: T. Gy.: *A harmónia keresése*. Bp., Szépirodalmi, 1979. 236–239., 236.

⁷⁶ Kardos 1955. 27.

⁷⁷ Uo. 297.

⁷⁸ Uo. 272–289.

⁷⁹ *Régi magyar drámai emlékek*. I–II. Szerkesztette Kardos Tibor. Sajtó alá rendezte Kardos Tibor és Dömötör Tekla. Bp., Akadémiai Kiadó, 1960. (A második kötet gondozása és a bevezető tanulmány 17. századra vonatkozó része Dömötör Tekla munkája.)

Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet* című könyvének borítója

Bessenyeiig címmel publikált kiadványa után nemcsak az időközben feltárt művekkel gazdagította ismereteinket, de a műfajról alkotott felfogása alapján – amelyről Kardos könyv terjedelmű bevezetésében adott tájékoztatást – a magyar drámatörténet régi évszázadainak meglepően gazdag képét tárta az olvasók elé, főként azzal, hogy eltüntette a középkorral kapcsolatos műfaji vákuumot. Éppen ez váltott ki a parázs vitát, részben Bán Imre kritikája,⁸⁰ de, főként, Pirnát Antal megsemmisítő erejűnek szánt recenziója által.⁸¹ Sajnos Pirnát, figyelemre méltó szakmai kifogásai után, a mindvégig irodalomtörténeti érvekkel vitatkozó Bántól eltérően, ideológiai síkra terelte a kérdést. Kardos Tiborra az adott korban nem éppen dicséretnek, sőt inszINUÁCIÓNAK számító szellemtörténeti bélyeget sütött, s ebből vezette le a könyv valós és általa vélt hibáit. Számára Kardos koncepciója elfogadhatatlan, s a két kötet eredményét szakmai légvárnak minősíti. Amire Kardos, kifejtve a dráma történetileg változó fogalmával kapcsolatos nézeteit, a maga marxista mivoltának hangsúlyozásával reagált, főként szovjet szakmai eredményekre hivatkozva.⁸² De most tegyük félre a szembenállásnak ezt a mindkét fél részéről egyaránt kevésbé rokonszenves elemét, s az ideológiai felhangoktól válasszuk el a szakmai problémákat. Nézzük meg, valójában miről is van szó!

⁸⁰ MTA I. Osz. Közleményei. 1961, XVII. kötet, 361–369.

⁸¹ Irodalomtörténeti Közlemények, 1961. 611–618.

⁸² Kardos Tibor: A dráma történetileg fejlődő műfaj. Észrevételek az Irodalomtörténeti Közlemények 1961. 5. 611–618. lapjaihoz. *Filológiai Közöny*, 1961/3–4. 327–340.

A vita lényege szerint két különböző, egy tágabb és egy szűkebb drámafogalom ütközésén alapul. Kardos a drámát nem választja el a színjátéktól, sőt a két műfaj kölcsönhatását hangsúlyozza, s a párbeszéd formája mellett a színszerű elemek szövegbeli jelenlétét tekintve drámafogalma lényeges elemének. Ily módon a *tisztán* drámai szövegek mellett az előadás során színszerűvé *alakuló*, vagy olyanná alakítható szövegeket is számba veszi. Erre utaló kritikájában Székely György, amikor megállapítja, hogy Kardos „a dráma és drámaiság körét és határait elvi okokból másként húzza meg, mint szokásos, és ezt a véleményt az összehasonlító dráma- és színháztörténet gazdag anyagával támasztja alá.”⁸³ Ennek folyományaként a *dráma* fogalomkörébe hagyományosan beletartozó művek szűkebb köre kiszélesedik a többé-kevésbé *drámai* elemeket tartalmazó, és a küzdelem vagy lelki krízis tartalmait hordozó szövegek tágabb régiója felé. Ezzel szemben Bán Imre is úgy vélekedik, hogy a kötetbe kerülő szövegek közül a legnagyobb meglepetést okozó *Ómagyar Mária-siralom*nak, továbbá az érzelmi átélés lelki élményeit sugárzó devóciós prédikációknak, valamint a megszemélyesítve dicsőítő énekeknek nincs helyük a drámai emlékek sorában. Ezek megszívlelendő felvetések. Pirnát a fent említett szövegek mellett még a liturgikus drámákat is kirekeszti a fogalomkörből, mivel ezek a latin szövegek nem Magyarországon keletkeztek. Ez eléggé problematikus vélemény, mert ezeknek a játékoknak színszerű jelenléte nálunk kétségtelen. Pirnát azt is vitatja, hogy Kardos a dráma megjelenését általában a földművelő termelési fokhoz köti, míg szerinte a dráma kialakulására a városokban került sor. A maga drámáfelfogása szerint igazán is van, csak hogy a dramatikusan színszerű szokások jelenléte a falusi kultúrában, folklórban kétségtelen, és Kardos az ő tágabb, a drámát és a színjátékot el nem választó műfaji koncepciója jegyében szemléli ez utóbbiakat.

A vita tanulságai alapján úgy látom, a *Régi magyar drámai emlékek* szerkesztése és rendezése során célszerűbb megoldás lehetett volna, ha a szűkebb értelemben vett, hagyományos *drámák* publikálása a kötet szerkezetében elkülönítve történt volna a *drámai* szövegektől, persze, az elválasztó határ kijelölése nem könnyű feladat. Az előbbi körbe kerülhetett volna a középkori anyagból a *Csillag-ének (Tractus Stellae)* és a *Vízkereszt-i játék (Quem quaeritis)* és a *Három körörsztyén leány a Sándor-kódexből*, a 16. és 17. századi anyagból pedig Bornemisza Péter *Elektrája* és Balassi Bálint *Szép magyar komédiája* mellett a hitvitázó drámák, valamint a *Comico-tragoedia*, továbbá a *Constantinus és Victoria*. Ezek olyan drámák, amelyek egy alaphelyzetből kibomló jelenbeli akciókat tartalmaznak párbeszéd formában, a színszerűség jelzéseivel. A drámai szövegek tágabb körébe (tehát a műfaji fogalom valamely elemét vagy elemeit hordozó színjátékos mozzanatokot tartalmazó szövegek sorába lett volna helyezendő – a *planctus*, a *fiktív szónoklat*, a *trufák*, azaz a középkori latin eredetű, tréfás versezetek és a párbeszéd formájú lírai kompozíciók mellőzésével, e téren a kritikusok igazát el kell ismerni – a Kardos Tibor és Dömötör Tekla által publikált többi szöveg. Ez a megoldás kevesebb támadási felületet kínált volna a kritikusoknak. Ebben a szélesebb körben kaphattak volna helyet, többek között, a pro és kontra érveket kiváltó devóciós passiók: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát ugyanis, mint Bán Imre írta, „tisztában voltak vele, hogy szent játékot írnak, és rendezői utasításokat adtak paptársaiknak az előadás módjára és eszközeire nézve.”⁸⁴

A *Régi magyar drámai emlékek* problematikáját azért foglaltam össze röviden, korántsem meríthetve ki annak minden vonatkozását, mert Kardosnak egész életművét meghatározó munkáját látom benne, amely, több évtizedes kutatómunkáról lévén szó, felfogásával ifjúkori műveikhez kapcsolódik. A magyar dráma- és színháztörténeti kutatás megkerülhetetlen műve.

Az *Árgirus-széphistória* című könyve szintén hosszabb kutatás eredményeinek összefoglalása. Ebben Kardos kimutatja, hogy az *Árgirus-történet* a mitikus időkg vezethető

⁸³ Székely György: A drámai művészet köre és határai. *Valóság*, 1961/2. 116–118.

⁸⁴ Bán 1961. 364.

vissza, melyben egy termékenység-varázslat rejlik. Hősének neve az „Ezüstből való” jelentésű görög szó latinositott változata, és a Holdra utal, útjának állomásai pedig (a Kert az Élettával, a Változó Hely és a Fekete Város) egy misztériumot idéznek. A történet rokon Ámor és Psyche históriájával és az olasz Leombruno-mesével. Olasz szövege a 16. században került Magyarországra, ennek alapján a magyar széphistóriát, „a művészi fordítás remekét” Gersei Albert készítette a század nyolcvanas éveiben, aki feltételezhetően Balassi Bálint köréhez tartozott, ez magyarázza Gersei művének szövegparhuzamait a nagy költő verseivel.⁸⁵ A széphistória harmincnál több kiadása a mű nagy népszerűségére utal. Legfőbb forrásává vált Vörösmarty remekének, a *Csongor és Tündének*, és hatott Petőfi János *vitézére*. A könyv annak ellenére filológiai mestermunka, hogy Kardos nem találta meg a magyar széphistória olasz forrásszövegét, amit pedig célul tűzött ki. Ám az irodalomtörténeti kutatásban a megtett út, a kalandos utazás olykor fontosabb, mint a cél elérése.

Így jutottunk el Kardos kései műveihez. Ezekben is egyesülnek a tudós és az író kvalitásai, mint a korai *Középkori kultúrában*. Ajánlom e könyveket mindenkinek, akik az európai és magyar reneszánsz iránt érdeklődnek. Az *Élő humanizmus* plasztikus portét rajzol, többek között, Várad Péterről, Fráter Györgyről és Mátyás királyról, remek elemzését adja Petrarca Dionigi di San Sepolcrohoz írt levelének (amelyben a költő beszámol legendás kirándulásáról a „Viharos Hegyen”), valamint Dante elbeszélésének, Francesca és Paolo szerelmi történetének a *Pokol* ötödik énekében. Emlékezzünk arra, hogy Füle Lajos Dante-tanulmányában az első modern nőnek nevezte Francescát, vele egybehangzóan Kardos is kiemeli annak fontosságát, hogy Dante nem Paolóval, hanem a múltra női öntudattal viszszatekintő Francescával beszélteti el a történetet, mely azt sugallja, hogy a szerelmesek szenvedése nincs arányban elkövetett bűnükkel.⁸⁶ Az *emberiség műhelyei* című kötet⁸⁷ hasonlóan gazdag. Szemléletes képet fest, a klasszikusok mellett, a 20. századi olasz költészetéről, lényegre törően jellemezve Umberto Saba antikvárium-képzetét, Giuseppe Ungaretti keserűségét, Eugenio Montale humanizmusát és Salvatore Quasimodo nosztalgikus hangjait. Erre a kötetre különösen jellemző, hogy a szerző a művek és az események mögött feltűnő emberi karaktereket is rendszerint felvillantja. Engem például elgondolkodtatott a Kolumbusz-portré során közölt néhány apróságnak tűnő információ: a Santa Maria viszonylag kisméretű hajó volt, 34 méter hosszú, teherbírása pedig mindössze kétszáz tonna. A másik két hajó még ennél is kisebb. Kolumbusz azonban naplójában a kis méret és a hiányos felszerelés előnyeit hangsúlyozta. Azt hiszem, ez a hozzáállás volt a kitarás és a siker záloga. Ebben a kötetben Kardos magyar témákat is érint: így bemutatja Ady Petrarca-élményét, nagyra értékeli Szabó Magda novellisztikáját, és hangsúlyozza a *Constantinus és Victoria* című barokk dráma jelentőségét (nyelve „csodálatos kárpit” mondja, különféle színes szálakból szöve), és szemügyre veszi a *Magyi-kódex* bejegyzéseit.⁸⁸

Nem hagyhatom említés nélkül Kardos Tibor Dante-kutatásának eredményeit, mert e téren, mint mondtam, az életmű egyik maradandó értékű tényezőjét láthatjuk. Ennek a témakörnek összegezése a *Dante a középkor és a renaissance között* című, általa szerkesztett tanulmánykötet, amelyben két dolgozattal is szerepelt, s rajta kívül a „pécsiek” közül még Koltay-Kastner Jenő és Rajnai László írásai is hozzájárulnak a kötet gazdagságához.⁸⁹ Kardos százoldalas nyitó tanulmányának fontos gondolata a világ két könyvének eszméje,

⁸⁵ A szövegparhuzamok alapján a pécsi Tanárképző Főiskola tanára, Tóth István Balassi szerzősége mellett sorolt fel érveket Az *Eurialus és Lucretia* című széphistóriánk szerzőségének kérdése című dolgozatában. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tud. Közl. 1970. Ser. 3. 73–94.

⁸⁶ Kardos Tibor: *Élő humanizmus. Irodalmi tanulmányok, arcképek, vázlatok*. Bp., Magvető Kiadó, 1972.

⁸⁷ Kardos Tibor: *Az emberiség műhelyei*. Bp., Szépirodalmi könyvkiadó, 1973.

⁸⁸ Megjegyzem, hogy Pécs nevét a Peucini szarmata nép nevére vezeti vissza.

⁸⁹ *Dante a középkor és a renaissance között. Emlékkönyv Dante születésének 700. évfordulójára*. Szerkesztette Kardos Tibor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1966. (A továbbiakban: *Emlékkönyv*.)

az egyik az élet isteni könyve, egy ideális szövegváltozat, a másik pedig a Lelkiismeret Könyve, amelyet az ember, az egyén alkot önmagáról, saját életéről, s a kettő viszonya a későbbi isteni mérlegelés alapja. Beatrice szerepében egyesül, sőt azonosul e két könyv, mert ő egyszerre földi lény és isteni küldött. Eszményi alakja mellett Vergilius, a túlvilági útját járó Dante kalauza képviseli azokat az erényeket – lelkielő, önmérséklet, szelídség –, amelyeket Dante különösen tisztel. Műve a dantei szimbólumok nyelvén olyan, mint a kenyérszaporítás történetének árpakenyere, amely sokakhoz eljuthat, a szerzőnek pedig megmaradnak a telt kosarak. Az elbeszélés jellegzetes nézőpontja a magasból szemlélődés, mint ahogyan egykor Cicero Scipiója a Tejút magasából pillantott a világra. Dante tudós költő, aki ismeri az ókori hagyományokat, az első ének három vadállata például már Jeremiásnál is szerepel. A költő eszköze az olasz nyelv, amely a természetet meghaladó *Színjáték* hordozójává válik, ahogy a tűz és a vas késsé és ekévé alakul a kovács kezében.⁹⁰ Az árpakenyér jelképéhez kapcsolódva Giuseppe Petronio a szerző és az olvasók viszonyával kapcsolatosan arról ír, hogy Dante minden olvasót meghív, ahogy Jézus is minden összegyűltnek juttatott a kenyérből, de a *Paradicsom* első énekében mégis arra figyelmezteti az őt követőket, hogy most már csak az értők jöjjenek tovább vele. Ami nemcsak a mű teológiájára vonatkozik, hanem rétegzettségére, allegorikus mélységeinek rejtettségére.⁹¹ Sallay Géza az Ulyxes-történet sajátos értelmezését adja: ennek hőse a tudásvágy és az emberi erő, a humánus képviselője, akiből azonban hiányzik a *karitás* keresztény erénye, mert másodszor is elhagyja családját. Sorsa ezért válik példázattá. Ulyxes „tragikus hős, talán még nagyobb, mint amilyen a görög eposzban és tragédiában valaha is volt”.⁹²

Koltay-Kastner Jenő Dante realizmusát hangsúlyozza, és 19. századi recepciójával foglalkozik behatóan.⁹³ A kötet egyik kiemelkedően szép írása Rajnai László *Dante arca* című tanulmánya. Ebben a szerző Dante kalandos sorsú, Ravennában őrzött, illetve rejtegetett földi maradványainak vizsgálatától, miszerint a költő középtermetű, hajlott hátú, sasorra által karakteres fejű ember volt, akinek arca etruszk jellegzetességű lehetett, jut el elemzése során a hitelesnek tekinthető ábrázolásokig, Giotto (a csontokhoz hasonlóan hányatott sorsú) arcképéhez, valamint a *Codex Riccardianus* portréjához. A képek két alapszíne, a piros és a kék (vagy zöld) jelképes jelentésű, azt fejezi ki, hogy Dante „szent és kimondhatatlan dolgok fölkenje volt”.⁹⁴ Kardos másik kötetbeli tanulmányában, amely Dante utóéletével foglalkozik, Fülep Lajos Dante-elemzésére is kitér: eszerint az *Isteni Színjáték* a fejlődés elvének cáfolata, mert szerzője szinte közvetlen előzmények nélkül hozta létre skolasztikus szerkezetű, misztikus lírát árasztó művét. „Fülep Lajos megállapítása a lényegyet tekintve fedi az igazságot” – állapítja meg Kardos.⁹⁵

Befejezésül visszatérünk Kardos Tibor és Pécs kapcsolatának témájához. A Koltay-Kastner Jenő által szerkesztett Pannonia Könyvtár sorozatában jelent meg Pécsen a fiatal tudós *Janus Pannonius bukása* című tanulmánya. Ebben a múzsákat Pannoniában meghonosító költő vergiliusi, valamint a száműzött poéta ovidiusi szerepének bemutatása után Janus és Mátyás király ellentmondásos viszonyát vizsgálja. „Az életnek két teljesen különböző pontjáról közeledtek egymás felé” – írja. „Mátyás a tett felől, az ékesszólás felé, Janus a virtuális életből a kancellárnak tettekhöz simuló levelei felé. Találkoznuk kellett, de csak futólag.” Útjuk elágazott, Mátyás végül majd Bécs felé törekedik (ahol meg fog halni), a haldokló Janus pedig Medvevárba jutott. A tanulmányíró érdekes feltevése,

⁹⁰ Kardos Tibor: Dante humanizmusa a középkor és a renaissance között. In: *Emlékkönyv*, 13–104.

⁹¹ Petronio, Giuseppe: Megjegyzések Dante és közönsége kapcsolatáról. In: *Emlékkönyv*, 230–246.

⁹² Sallay Géza: Világ szemlélet és ábrázolás összefüggése a *Színjátékban*. In: *Emlékkönyv*, 105–160., 135.

⁹³ Koltay-Kastner Jenő: Dante és az olasz Risorgimento. In: *Emlékkönyv*, 465–498.

⁹⁴ Rajnai László: Dante arca. In: *Emlékkönyv*, 247–290., 268.

⁹⁵ Kardos Tibor: A Dante-kép változásai Babits óta. In: *Emlékkönyv*, 624–667., 636.

hogy az elveszett *Annales* valójában azonos lehetett a költő által beígért, Hunyadi Jánosról szóló eposszal.⁹⁶

Csorba Győző hagyatéka értékes dokumentumokat tartalmaz a költő és Kardos kapcsolatára nézve.⁹⁷ Dedikált könyvek mellett megtalálható itt, többek között, Kardos öt gépelt lap terjedelmű, kéziratos bejegyzésekkel ellátott kézirata Csorba Dante-fordításáról, javítási változatokkal. A szöveg kezdetű: 1961. febr. 5. A bevezető sorokat idézem. „Itt küldöm javallataimat, megjegyzéseimet »provizorikus« fordításaidhoz. Azért tettem macskakörömbe, mert oly szépek, érettek, annyira danteiek, hogy alig mertem hozzájuk nyúlni. A szemem előtt nőttél fel, Babits mellé, mint az olasz irodalom legkiválóbb tolmácsolója. Fogadd szerencsekívánataimat! A végleges szövegeket hamarosan kérném, 15-ére. Olyan kevés a javítani való, hogy az meg is valósítható.” És ezután öt oldalon keresztül sorjáznak a javaslatok. Csorba fordításai a *Dante összes művei* című kötetben jelentek meg 1962-ben.

Még az egyetemen kerültek közelebbi kapcsolatba oly módon, hogy Csorba Janus Pannonius-verseket fordított Kardosnak, aki a bölcsészkaron elmélyült kutatásokat végzett a humanista költőről, ennek egyik eredménye a fentebb említett füzet. Aztán a közös Róma-élmény következett. „Kardos Tibor 1947-ben aztán olyan ürüggyel, hogy létre akar hozni egy teljes Janust, és ahhoz minket, fordítóit föl kell szabadítani a hivatalos elfoglaltságok, a mindennapi munka alól, beajánlott a minisztériumba egy öthónapos római tartózkodásra” – emlékezett vissza erre a költő.⁹⁸ Baráti kapcsolatuk legszebb dokumentuma a Kardos halálára írt Csorba-vers.

Két december

Róma, 1947.

Nyirkos nem-szeretem idő a Via Giulia
kövein s a Tiberis-parti leveletlen platánokon
„Nézd a Soractét” ... ó a horatiusi
kemény-szép télnek nyoma sincs a hó helyett
nyúlós nyál csillog a vén és hülye
idő nyála...

Bent Nálad együtt majd az egész csapat,
vidám a kandalló, a beszéd vidám,
ugrál a tűz, ugrál az elme,
hasztalan inti a négy komoly fal.

Köztünk a hitves, néha betáncol a
két csöppnyi lány, s kellő bece-szók, puszik
után kilibben újra, hagyja:
játsszanak a nagyok is magukban.

⁹⁶ Kardos Tibor: *Janus Pannonius bukása*. Pécs, 1935. Pannonia Könyvtár 5., 21–22.

⁹⁷ Csorba Győző hagyatékának a témára vonatkozó dokumentumait a hagyaték gondozója, Pintér László tette elérhetővé és tanulmányozhatóvá számomra, e téren neki tartozom köszönettel.

⁹⁸ Csorba Győző: *A város oldalában*. Beszélgetések. Kérdező: Csuha István. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1991. 121.

Az asztalon bor s tál, gyönyörű gyümölcs:
szőlő, narancs, préselt füge, illatos
kávé – -: a nyirkos esti Róma
árnyai közt ragyogó oázis.

Bent Nálad együtt majd az egész csapat:
költők, kiket távol haza tájai
küldtek, s te hívtál osztozóknak
ámulatod s örömed csodáján.

Szavad – jó pásztor – erre megy, arra megy,
s az elkanyargó érv-juhokat szelíd
erővel illendő irányba
hajtja, a félre-ficánkolókat.

Megrendül rendre, s reszket a ház, ahogy
elzúg előtte bőszen a villamos;
köd, nyál, didergés kint... az ódon
Falconieri-falak között meg

felőtt idill s oly bő, hogy hanggal, a
fényel kidől az ablakon is, kevés
belőle a folyóra pilléz,
s a Tiberis meleg álmokat lát.

Pécs, 1973

Nyirkos nem-szeretem idő a Szkókó
leveletlen tőkén fáin lent a forró ifjúság
városának tetőin hó sehol zöld sem sehol
Neked itt többé már minden sehol
amit szerettél amit úgy szerettél
s Te is sehol Te is sehol...
De az a fény az a melegség
az a hang él és szűnhetetlen
itt is és ott is és mindenütt...

Ez a keretes szerkezetű vers a gyász hangulatával átítatott emlékidézés tudatállapotát tárja fel, a lelki hangoltságot, tudatállapotot kötetlen sorokkal érzékeltető mondatokon át jut el addig a pillanatig, amikor hirtelen kivilágosodik a kép, és megjelenik az egykori római emlék bensőséges idillje a családdal, az összegyűlt baráti társasággal, s szinte aranykori, bukolikus hangulatot sejtető gyümölcsökkel, ahol még a szavakat is úgy terelgetik, mint a szelíd juhokat a pásztorok. Az alkaioiszi strófák nyugodt derűje lengi be a képet. A felőtt idill hangulatát alig zavarja meg a kinti hideg és a római otthon előtt eldübörgő villamos, amely megrezgeti a falakat. Aztán hirtelen elmosódik, szétfoszlik az emlék, s a múltat a másik, a pécsi december tájképe váltja fel. Ennek a jelennek a felidézése során a vers bevezető sorait idéző „nyirkos”, „leveletlen” hűvösségét árasztó kötetlen sorok zárják a verset. De a veszteség, a hiány kopár szavain, a négyszer elhangzó *sehol*

időfüggően keresztül mégis áttör a Rómát idéző fény és melegség, s felcsendül a szó-juhokat terelgető hang. A vers kéziratának vizsgálata lehetővé teszi a feltételezést, hogy a végleges szöveg kialakítása két fázisban történt, a bevezető sorok, a visszatekintő pozíció rajza a római idill és a pécsi december képének elkészülése után került a szövegbe, az alkaioszi strófák elé, tehát a vers kompozíciójának statikáját biztosító keret létrehozása az alkotási folyamatnak záró aktusa volt. Innen nézve különös erővel hangsúlyozódik, hogy a versnek két „szereplője” van: a halott barát és az emlékező, igazi tárgya maga az emlékezés, amelynek pszichológiai folyamata az alkotási processzus során tárul föl.

febr
14
20⁰⁰

METRONÓM JAZZ KLUB

SZAKCSI JR. TRIÓ

LAKATOS BÉLA – ZONGORA

LAKATOS PECEK KRISZTIÁN – BÖGŐ

BALÁZS ELEMÉR – DOB

e78.hu

PÉCSI SÓR
PRÉMIUM LAGER

PAPPAS
KLASSZISOKKAL VEZET

ZSOLNAY
ÖRÖKSÉGKEZELŐ
NONPROFIT KFT.

PÉCS
A KULTÚRA
VÁROSA